

Golon, Mirosław

Między stalinowską propagandą a upowszechnianiem kultury : działalność Wszechzwiązkowego Towarzystwa Łączności Kulturanej z Zagranicą (WOKS) wobec Polski w latach 1945-1956

Dzieje Najnowsze 38/4, 123-145

2006

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

Mirosław Golon

Toruń

Między stalinowską propagandą a upowszechnianiem kultury. Działalność Wszechzwiązkowego Towarzystwa Łączności Kulturalnej z Zagranicą (WOKS) wobec Polski w latach 1945–1956

Stosunki polsko–radzieckie w okresie powojennym były utrzymywane z wykorzystaniem różnych „kanałów”, w tym za pośrednictwem organizacji i instytucji. W dziedzinie politycznej najistotniejsze były kontakty partyjno–rządowe, w których poza bezpośrednimi oficjalnymi wizytami, istotną rolę odgrywały kontakty bardziej poufne, tak osobiste, jak i telefoniczne, czy listowne. W pionie politycznym, ale także w innych dziedzinach, bardzo ważną rolę odgrywał aparat ministerstw spraw zagranicznych obu krajów, gdzie oczywiście znacznie aktywniejszą stroną był ZSRR. Istniała też sieć kanałów łączności w pionie wojskowym, czemu sprzyjała spora grupa oficerów radzieckich na krócej lub dłużej umieszczonych w szeregach WP, a od 1949 r. postawienie na czele Ministerstwa Obrony Narodowej radzieckiego marszałka o częściowo polskich korzeniach, ale w pełni lojalnego wobec Kremla. Istniał też najmniej rozpoznany cały szereg powiązań służb specjalnych, za który odpowiadał nie tylko aparat Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego czy służb specjalnych w wojsku. Ogromne znaczenie miał też rosnący system powiązań ekonomicznych, ze szczególną rolą ministerstw i organizacji gospodarczych po obu stronach. Ważną rolę odgrywały też inne instytucje, szczególnie w sferze kulturalnej, czy też ściślej propagandowo–kulturalnej. Jedną z nich było Wszechzwiązkowe Towarzystwo Łączności Kulturalnej z Zagranicą (WOKS), które powstało w kwietniu 1925 r. w Moskwie, formalnie jako organizacja społeczna grupująca ludzi nauki i sztuki, którzy mieli zapoznawać społeczeństwo radzieckie z dorobkiem kulturalnym innych narodów oraz upowszechniać radziecki dorobek kulturalny poza granicami kraju¹. Ta biurokratyczna struktura — aktywna już w okresie międzywojennym, szczególnie w krajach, gdzie powstały silniejsze partie komunistyczne — stała się w istocie agendą aparatu cenzury i propagandy, ściśle związaną z komuni-

¹ *Большая советская энциклопедия*, t. IX, Moskwa 1951, s. 328–329; zob. też *Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko–radzieckich*, t. IX, styczeń 1946–grudzień 1949, Warszawa 1974, s. 24. W dużej spuściznie archiwalnej po działalności WOKS, przechowywanej w Państwowym Archiwum Federacji Rosyjskiej w Moskwie (GARF, zespół nr 5283), obejmującej ok. 26 tys. jednostek archiwalnych dla całego okresu działania tej organizacji, zasób materiałów „polskich” to około tysiąca jednostek. Najliczniejszy jest zbiór materiałów dotyczący kontaktów z Francją i w przeciwieństwie do Polski bogato reprezentowany jest w nim także okres przed 1945 r.

styczną partią². Aktywność WOKS bardzo wzmogła się w okresie wojny, o ile pozwalały na to warunki w poszczególnych krajach, a szczególnie po zakończeniu działań wojennych. Nowa Polska, zależna wojskowo i politycznie od ZSRR, stała się obiektem wzmoczonego zainteresowania Towarzystwa, które bardzo nasiliło się w okresie klasycznego stalinizmu w Polsce, od 1948 r. i trwało do czasów odwilży w połowie lat 50., gdy nie tylko ze względu na zmiany polityczne, ale także z powodu ukształtowania w Polsce silnego aparatu propagandowego znaczenie WOKS nie było już tak istotne dla radzieckich i komunistycznych interesów³. Wkrótce po zakończeniu wojny w ramach agend WOKS zajmujących się kontaktami zagranicznymi wydzielono Wydział Krajów Bałkańskich i Słowiańskich. W lipcu 1950 r., podkreślając wykorzystanie radzieckich wzorców, ustawowo powołano w Polsce Komitet Współpracy Kulturalnej z Zagranicą (KWKZ)⁴. Instytucja ta nie stała się jednak z różnych względów porównywalna do WOKS, m.in. ze względu na silnych „konkurentów”. Od strony formalnej głównym partnerem WOKS było już od 1945 r. Towarzystwo Przyjaźni Polsko Radzieckiej (TPPR)⁵. Dopiero w grudniu 1957 r. w ZSRR utworzono dokładny „odpowiednik” TPPR, czyli Towarzystwo Przyjaźni Radziecko-Polskiej, wyspecjalizowane wyłącznie w kierunku współpracy z PRL⁶. Oczywiście za pośrednictwem TPPR lub bezpośrednio WOKS współpracował także z innymi polskimi partnerami, w tym z Wydziałem Zagranicznym PPR, a potem PZPR⁷. Bliskie kontakty WOKS z TPPR prowadziły czasami do problemów w polskim MSZ, gdy nie było ono powiadamiane o niektórych akcjach⁸.

² Do 1943 r. WOKS był bardzo ściśle związany z Międzynarodówką Komunistyczną, В. Сироткин, *Русофония*, „Literaturnaja Gazeta” 2003, nr 18 (wersja internetowa ze stron www.lgz.ru).

³ W tym wypadku chodziło już o szersze interesy ruchu komunistycznego, które szczególnie po śmierci Stalina i w związku z innymi procesami nie były już wyłącznie interesami ZSRR.

⁴ Jednocześnie z utworzeniem KWKZ zlikwidowano Biuro Współpracy Kulturalnej z Zagranicą. W jednym z organizacyjnych posiedzeń KWKZ uczestniczyli m.in. aktywni komunistyczni politycy: E. Ochab, A. Rapacki, S. Skrzyszewski, S. Wierbłowski, W. Sokorski, P. Hoffman, O. Dłuski i T. Feder. Sekretarzem KWKZ został Jan Karol Wende, działacz SD, który powrócił po ponad pięcioletniej misji dyplomatycznej z Belgradu. Ostap Dłuski, kierujący Wydziałem Zagranicznym KC PZPR, podkreślał, że komitet utworzono z inicjatywy PZPR w celu „uporządkowania bałaganu” związanego z wyjazdami zagranicznymi i goszczeniem gości zza granicy w Polsce. Z poważną przesadą szef Wydziału Zagranicznego stwierdził: „90% wyjazdów nie było kontrolowanych, było pełno Towarzystw Przyjaźni, należało zaprowadzić planowość i koordynację”. KWKZ stał się ostatecznie pomocniczym organem dla WZ KC PZPR i MSZ, wspomagającym kontakty kulturalne z zagranicą, aktywnym także na odcinku radzieckim, jako jedna z instytucji zajmujących się m.in. goszczeniem w Polsce radzieckich artystów, Archiwum Akt Nowych (dalej: AAN), Protokół zebrania w Wydziale Zagranicznym KC PZPR, 23 VI 1950 r.; *Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich*, t. X, *styczeń 1950–grudzień 1955*, Warszawa 1982, s. 69, 237–242, 309–311.

⁵ Przykładowo w styczniu 1950 r. w związku „z podjęciem w Polsce realizacji zadań planu 6-letniego” depesze z życzeniami wymieniły pomiędzy sobą związki zawodowe (CRZZ i WCSPS), organizacje młodzieżowe (ZMP i Komsomol), TPPR z WOKS i „szereg innych organizacji”, *Dokumenty i materiały...*, t. X, s. 509.

⁶ Uchwała zebrania założycielskiego TPPR z 24 XII 1957 r., w: *Dokumenty i materiały...*, t. XI, *styczeń 1956–grudzień 1960*, Warszawa 1987, s. 215–216.

⁷ Przykładowo latem 1947 r. sekretarz ZG TPPR przesłał do Wydziału Zagranicznego otrzymane z WOKS pismo w sprawie opracowania planu wymiany kulturalnej, AAN, KC PPR, sygn. 295/XX/9, List S. Wrońskiego do O. Dłuskiego, 30 VII 1947 r.

⁸ Skarżyli się na takie wypadki jesienią 1949 r. pracownicy ambasady RP w Moskwie, Archiwum Ministerstwa Spraw Zagranicznych w Warszawie (dalej: AMSZ), zespół: Gabinet Ministra 1945–1948 (dalej: z. 15), w. 13, t. 125B, Notatka służbowa radcy J. Zambrowicza z 23 IX 1949 r.

Oczywiście WOKS poza dominującą pracą propagandową, elementami działań cenzorskich, a zapewne także i operacji służb specjalnych, organizacją wystaw, wymiany artystów i podobnych działań prowadził również zwykłą współpracę kulturalną, szczególnie wzmaganą w okresach tzw. miesięcy przyjaźni polsko–radzieckiej⁹, ale rzadko kiedy była ona wolna od jakiegos propagandowego podtekstu czy wręcz od otwarcie podkreślonej politycznej roli. Obojętnie, czy dotyczyło to współpracy architektów, muzyków czy literatów.

Pierwsze kontakty z WOKS nawiązano jeszcze przed zakończeniem wojny w Europie. W styczniu 1945 r. UMCS w Lublinie zwrócił się do Towarzystwa z propozycją wydania w ZSRR w języku rosyjskim szeregu prac naukowych polskich uczonych, w tym opracowań geofizyka i polarnika Antoniego Dobrowolskiego. Kilka miesięcy później minister kultury Edmund Zalewski prosił WOKS o przysłanie także do Polski wystawy grafiki radzieckiej, która w czerwcu 1945 r. gościła w Londynie. Strona polska zaproponowała w zamian wysłanie do Moskwy dzieł L. Wyczółkowskiego, J. Pankiewicza i W. Skoczylasa. Na wrzesień 1945 r. wice-minister kultury Leon Kruczkowski zaprosił też za pośrednictwem WOKS delegację radzieckich artystów na zjazd pracowników sztuki. Kolejny minister kultury, już w nowym rządzie, Władysław Kowalski, w sierpniu 1945 r. gościł w Moskwie, gdzie m.in. spotkał się z kierownictwem Komitetu ds. Sztuki przy RM oraz z władzami WOKS¹⁰. Przewodniczącym Zarządu WOKS w latach 1940–1948 był Władimir S. Kiemienow, historyk sztuki i dyrektor Galerii Tretyakowskiej¹¹. W kierownictwie WOKS w pierwszych latach po wojnie zasiadał też Aleksander Paładin, jednocześnie przewodniczący Akademii Nauk USSR¹². W styczniu 1946 r. WOKS zorganizował w Moskwie specjalną konferencję poświęconą polsko–radzieckiej współpracy naukowej¹³.

⁹ Po raz pierwszy na większą skalę zorganizowano w powojennej Polsce specjalny cykl imprez na cześć „przyjaźni polsko–radzieckiej” w 1947 r., gdy uchwałą KC PPR z lipca 1947 r. polecono, że obchody 30 rocznicy bolszewickiej rewolucji: „winien poprzedzić miesiąc wymiany kulturalnej między Polską a ZSRR. W ciągu tego miesiąca należy poinformować społeczeństwo polskie o dorobku narodów ZSRR na polu gospodarczym, naukowym i kulturalnym”. Rok później ZG TPPR mógł już zgłosić do WOKS obszernie sprawozdanie o programie „miesiąca przyjaźni”, w którym strona radziecka miała zresztą swój wkład bezpośredni, *Dokumenty i materiały...*, t. IX, s. 231, 363–364.

¹⁰ Już wówczas W. Kowalski zapowiadał radykalne zmiany w polskiej sztuce, potępiając m.in. abstrakcjonizm, mistycyzm, czy hasło „sztuka dla sztuki”, *Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko–radzieckich*, t. VIII, *styczeń 1944–grudzień 1945*, Warszawa 1974, s. 363, 484, 609–612.

¹¹ W. Kiemienow (ur. 1908) pełnił też od sierpnia 1948 r. funkcję redaktora marksistowskiego pisma filozoficznego. Po opuszczeniu stanowiska w WOKS został jesienią 1948 r. zastępcą dyrektora Instytutu Historii Sztuki Akademii Nauk ZSRR, wchodził też w skład Biura Komitetu ds. Sztuki przy RM ZSRR, w latach 1954–1956 wice-minister kultury, a później przedstawiciel ZSRR w UNESCO, *Анналы ЦИК КПСС и культура 1953–1957. Документы (серия: Культура и власть от Сталина до Горбачева. Документы)*, составители: Е. С. Афанасьева, В. Ю. Афиани (отв. редактор), З. К. Водопьянова (отв. составитель), Т. А. Джалилов, Т. И. Джалилова, М. Ю. Прозужменщиков, Москва 2001, s. 756.

¹² Paładin z racji pełnionej funkcji gościł m.in. w Warszawie na pierwszym Kongresie TPPR 1–3 VI 1946 r., był też w licznej radzieckiej delegacji na światowym Kongresie Intelktualistów w Obronie Pokoju we Wrocławiu (25–28 VIII 1948 r.). Na wspomnianym kongresie TPPR ówczesny attaché do spraw nauki ambasady RP w ZSRR prof. J. Dembowski złożył WOKS podziękowanie, m.in. za tysiąc opracowań naukowych przekazanych dla biblioteki Akademii Górniczej w Krakowie, *Dokumenty i materiały...*, t. IX, s. 114–115, 128, 573.

¹³ W spotkaniu wzięła udział grupa radzieckich profesorów (m.in. E. Tarle, B. Grekow, W. Piczeta, Parin, W. Winogradow, Rubinstein, Zawodowski i Apochin) i urzędników, a ze strony polskiej grupa dyplomatów i urzędników (ambasador H. Raabe, radca Z. Lipowski, W. Matwin, H. Wolpe, J. Pański, G. Butlow

Jednak te działania w pierwszych latach po wojnie dość szybko oceniono jako niezbyt efektywne. W styczniu 1947 r. przedstawiciel warszawskiej ambasady w Moskwie na spotkaniu z Kiemienowem stwierdził, że „stosunki kulturalne między obu narodami nie odpowiadają pod względem zakresu i głębokości stosunkom gospodarczym i politycznym”. Jednocześnie zasugerował zwiększenie zakresu współpracy, uznając że zbyt mało osób w niej uczestniczyło. Polski dyplomata zasugerował także kilka konkretnych imprez, np. uczczenie rocznicy 17 stycznia („wyzwolenia ruin Warszawy”) oraz wzmocnienie aktywności we współpracy z Polską — Mińska i Kijowa¹⁴. Ten sam ton pobrzmiewał także w niektórych innych wypowiedziach działaczy kulturalno-politycznych¹⁵. Oczekiwania te stopniowo zaczęły być spełniane. Szczególne wzmocnienie kontaktów nastąpiło od jesieni 1947 r. i w roku następnym. Trzy lata po wojnie Kiemienowa zastąpił Andriej I. Denisow (ur. 1906). Od 1942 r. był profesorem prawa Uniwersytetu Moskiewskiego, od października 1948 r. do 1956 przewodniczącym WOKS¹⁶. Denisow sam brał udział tylko w ważniejszych uroczystościach¹⁷, ale z racji sprawowanej funkcji zatwierdzał konkretne akcje towarzystwa. Bezpośrednią pracę wykonywali specjalizujący się w sprawach polskich, podlegli mu urzędnicy. W pierwszym okresie po wojnie zastępcą przewodniczącego WOKS był Aleksander W. Karaganow¹⁸. Pod koniec lat 40. i na początku lat 50. jednym z zastępców przewodniczącego WOKS był Eugeniusz Mickiewicz¹⁹. Jeśli chodzi o sprawy

i wybitny chemik J. Parnas). Konferencja koncentrowała się na bezpośrednich kontaktach naukowych oraz umożliwieniu polskiej młodzieży dokończenia studiów w ZSRR. Jednym z efektów konferencji było zaproszenie w maju do ZSRR 25 polskich uczonych, AMSZ, z. 27, w. 13, t. 212, Listy J. Dembowskiego, attaché ambasady RP w Moskwie ds. nauki do ministra Z. Modzelewskiego z 1 II i 21 V 1946 r.

¹⁴ AMSZ, zespół: Ambasada w Moskwie 1944–1948(1951) (dalej: z. 27), w. 14, t. 231, List do Dyrektora Biura Prasy i Informacji MSZ Wiktora Grosza, 21 I 1947 r.

¹⁵ AMSZ, z. 27, w. 13, t. 212, List Z. Lissy, attaché ds. kultury i sztuki ambasady RP w Moskwie, do kierownika Wydziału Zagranicznego KC PPR, 23 XII 1946 r.

¹⁶ Po zakończeniu pracy w WOKS został przewodniczącym komisji prawnej przy Radzie Ministrów ZSRR. Z macierzystym Wydziałem Prawa był związany — nie tylko jako nauczyciel akademicki, ale i jako partyjny aktywista — także podczas pełnienia funkcji w WOKS, *Dokumenty i materiały...*, t. IX, s. 607; *Президиум ЦК КПСС 1954–1964*, Том 1, *Черновые протокольные записи заседаний. Стенограммы*, гл. Ред. А. Фурсенко (серия: Архивы Кремля), Москва 2003, s. 1209; Костырченко Г. В., *Тайная политика Сталина. Власть и антисемитизм*, Москва 2003, s. 576.

¹⁷ Jedną z ostatnich takich imprez w okresie pełnienia przez niego funkcji przewodniczącego WOKS był np. udział w 19 rocznicy PKWN, obchodzonej jako Święto Odrodzenia Polski, które 21 VII 1956 r. uczczono w Moskwie akademią zorganizowaną przez Ministerstwo Kultury ZSRR, Wszechzwiązkową Centralną Radę Związków Zawodowych (WCSPS) i WOKS. Wykład poświęcony rocznicy PKWN wygłosił A. Denisow, *Dokumenty i materiały...*, t. XI, *styczeń 1956–grudzień 1960*, Warszawa 1987, s. 62.

¹⁸ A. Karaganow (ur. 1915), literaturoznawca, krytyk filmowy, w latach 1945–1948 redaktor angielskiej wersji „Sowieckiej Literatury”, w latach 1960–1964 dyrektor wydawnictwa „Iskusstwo”, od 1965 r. sekretarz Związku Filmowców ZSRR, *Dokumenty i materiały...*, t. IX, s. 612.

¹⁹ W latach 1949–1952 E. Mickiewicz zajmował się m.in. uzgodnieniami z ramienia WOKS planu wymiany kulturalnej z polską ambasadą oraz współpracą kulturalną z Węgrami i Polską, m.in. w dziedzinie muzyki, przykładowo jesienią 1952 r. na polecenie Denisowa analizował opracowania muzykologiczne Zofii Lissy, realizującej socrealistyczne przemiany w polskim życiu muzycznym, AMSZ, z. 15, w. 13, t. 125B. Notatka służbowa radcy J. Zambrowicza z 23 IX 1949 r.; *Советский фактор в восточной Европе 1944–1953*, t. 2, *1949–1953, Документы*, ред. колегия: Т. Волокитина (отв. ред.), Г. П. Мурашко, А. Ф. Носкова, О. В. Наумов, Т. В. Царевская, Москва 2002, s. 273–275, 474–475, 694–695. Na temat pierwszej fazy aktywności Z. Lissy, jeszcze w latach 1945–1946, zob. A. Głowacki, *Problematyka naukowa i kulturalna w działalności Ambasady RP w Moskwie*, w: *Polska w Rosji, Rosja w Polsce*, red. R. Paradowski, S. Ossowski, Poznań 2003, s. 71–72.

polskie, bardzo ważną osobą był zawodowy dyplomata, kolejny zastępca przewodniczącego WOKS, Władimir Jakowlew. W latach 1944–1948 pracował jako radca w radzieckim przedstawicielstwie dyplomatycznym, najpierw w Lublinie, następnie w Warszawie. Był najbliższym współpracownikiem najpierw Nikołaja Bułganina, a potem Wiktora Lebidiewa. Po czterech latach w Lublinie i Warszawie miał wyjątkowo dobrą orientację w polskich sprawach²⁰. Na posadzie zastępcy przewodniczącego pozostał do 1957 r.²¹ Już w lutym 1948 r. Jakowlew wraz z W. Kuzmienką gościł w siedzibie WOKS drugiego sekretarza ambasady RP L. Pohorylesa, z którym omawiał plan wymiany kulturalnej z Polską na 1949 r.²²

Wśród programowych założeń Wydziału WOKS Krajów Bałkańskich i Słowiańskich na 1947 r. zamieszczono 13 zasadniczych tez, na których organizacja miała bazować. Rozpoczynano od podkreślenia, że „wielowiekowa walka słowiańskich ludów o niezależność przeciw niemieckim najeźdźcom zakończyła się pełnym zwycięstwem”. Oczywiście główna zasługa w tym „wyzwoleniu” przypadała ZSRR. Zachwalano bolszewizację systemów politycznych podbitych krajów, stwierdzając: „słowiańskie narody w Polsce, Czechosłowacji, Jugosławii i Bułgarii jako jedne z pierwszych wyciągnęły lekcje z wielkiej wojny wyzwolicielskiej, zrozumiały, że losu państw nie należy powierzać reakcyjnym działaczom”. W dalszej części podkreślano bliskość języka, kultury oraz „historycznych losów” narodów słowiańskich, wskazywano również, że „na przestrzeni wieków musiały te narody walczyć o swoją niezawisłość z licznymi wrogami, przede wszystkim z niemieckimi zaborcami”. W dalszej części zasad programowych WOKS skupiono się na zachwalaniu ZSRR jako kraju o najlepszym ustroju, najlepszej gospodarce i świetnym rolnictwie. Jeszcze przed formalnym rozpoczęciem kolektywizacji w większości krajów satelickich WOKS głosił, że najlepszym rozwiązaniem dla wsi miała być gospodarka kołchozowa. Równie nieprawdziwe było podkreślanie roli ZSRR jako kraju, który „był pierwszy przeciw faszyzmowi”, całkowicie pomijając okres, gdy Stalin był sojusznikiem Hitlera. WOKS miał także zgodnie ze swoją pozornie podstawową funkcją zająć się kulturą krajów słowiańskich, ale w sposób wysoce zideologizowany, co określono w następujących zasadach: „burżuazyjna kultura jest zła, a radziecka dobra; kultura radziecka osiągnęła rozkwit na bazie krytyki starej kultury; w odróżnieniu od inteligencji w systemie burżuazyjnym w ZSRR inteligencja nie służy burżujom, ale chłopom i robotnikom”. Oczywiście jedną z podstawowych zasad WOKS było otwarte hasło ideologiczne: „marksizm–leninizm jest naszą ideologią”²³. Takie zasady oznaczały, że towarzystwo tylko częściowo miało służyć sprawom kultury, a najważniejsze było promowanie interesów ZSRR i komunistycznej ideologii, co w części było zbieżne. Kierownik Wydziału WOKS W. Kuzmienko w jednym z raportów otwarcie stwierdzał, że „istniała potrzeba celowej i skutecznej propagandy za granicą, aby wykazać wyższość systemu sowieckiego nad kapitalistycznym”. Trzeba przyznać, że zadanie to, nie szczędząc kłamstw, Towarzy-

²⁰ Szerzej na temat pracy późniejszego wiceszefa WOKS w Polsce zob. M. Golon, *Dyplomaci Stalina — radzieccy ambasadorowie w Polsce i Czechosłowacji w okresie stalinowskim (1945–1955)*, w: *Nad Bałtykiem. W kręgu polityki, gospodarki, problemów narodowościowych i społecznych w XIX i XX wieku. (Księga pamiątkowa ku czci profesora M. Wojciechowskiego)*, pod red. Z. Karpusa, M. Wołosa i J. Kłaczkowa, Toruń 2005, s. 541–564.

²¹ *Дипломатический Словарь в трех томах*, t. III, P–Я, red. А. Громыко, С. Голунский, В. Хвостов и др., Москва 1964, s. 501.

²² AMSZ, z. 27, w. 14, t. 231, Notatka służbowa L. Pohorylesa, z 19 II 1949 r.

²³ Archiwum Państwowe Federacji Rosyjskiej w Moskwie (dalej: GARF), zespół: Wszeczwiązkowe Towarzystwo Łączności Kulturalnej z Zagranicą 1925–1957 (dalej: f. 5283), op. 17, d. 2, Tezy do planu pracy Wydziału Bałkańskich i Słowiańskich krajów na 1947 rok (sporządził W. Kuzmienko).

stwo w pełni realizowało. Należy podkreślić, że walka z „burżuazyjnymi wpływami” oznaczała w znacznej mierze ograniczanie i likwidację wpływów kulturalnych państw zachodnich. „Zimna wojna” wchodziła już w swoje apogeum i nawet czysto kulturalne instytucje francuskie, brytyjskie czy amerykańskie zaczęły być zwalczane, dotyczyło to także zachodnich przedstawicielstw w krajach satelickich. WOKS był jedną z tych instytucji, które tak w Polsce, jak i w pozostałych krajach komunistycznych wspomogły zerwanie więzi z najwyżej cywilizacyjnie rozwiniętymi krajami. Także inne radzieckie struktury, np. Radzieckie Biuro Informacyjne (SIB, rosyjski skrót — Sowinformbiuro), miały podobny program do zrealizowania w Polsce²⁴.

W samym ZSRR, poza centralą w Moskwie, utworzono także grupę przedstawicielstw terenowych. W Leningradzie, w latach 1946–1948, pełnomocnikiem WOKS był Iwan S. Saplin (ur. 1917), który m.in. w grudniu 1946 r. organizował nad Nową wystawę polskich artystów²⁵. W 1949 r. pełnomocnikiem WOKS w Leningradzie był J. Płaszewskij. Na początku tego roku zajmował się m.in. koncertami polskiego śpiewaka J. Gardy w tym mieście²⁶. W Moskwie utworzono także sekcje WOKS, przykładowo 17 stycznia 1947 r. w moskiewskim biurze towarzystwa sekcje historii, archeologii i etnografii zorganizowały uroczystość w drugą rocznicę wyzwolenia [ruin] Warszawy²⁷. Dla organizacji pracy Towarzystwa w Polsce najważniejsze znaczenie miał wspomniany Wydział Krajów Słowiańskich i Bałkańskich. Jego kierownikiem od 1946 r. był Iwan Czastuchin, który zakończył swoją pracę w lutym 1948 r.²⁸ Zastąpił go dotychczasowy współpracownik Wiaczesław Kuzmienko²⁹. Siedziba WOKS mieściła się wówczas w centrum Moskwy przy ul. Wielkiej Gruzjińskiej nr 17. Organizacja wydawała też własne biuletyny. W październiku 1948 r., ostatnim miesiącu kierowania WOKS przez Kiemienowa, jego najbliższą współpracownicą była Lidia Kisłowa, pracująca w WOKS już od 1932 r. i później aż do końca istnienia organizacji w 1961 r.³⁰, a kierownikami sekcji byli: Aleksander Fadiejew (pisarz, generalny sekretarz Związku Pisarzy Radzieckich), Tichon Chriennikow (kompozytor), Boris Griekow (historyk), Aleksiej Popow (reżyser teatralny), Iwan Kairow (pedagog i działacz polityczny), Jewgienia Korowin (działaczka WOKS) i Wsiewołod Pudowkin (reżyser filmowy)³¹. Wspomniani działacze i twórcy mieli „na co dzień” swoje stałe zajęcia. Oczywiście co-

²⁴ GARF, Radzieckie Biuro Informacyjne przy Radzie Ministrów 1940–1961 (dalej cyt. f. 8581), op. 1, d. 207, List przedstaw. SIB w Polsce, majora Orłowa, do Naczelnika SIB S. Łozowskiego, XII 1946 r.

²⁵ Formalnie Saplin był jednocześnie pełnomocnikiem Leningradzkiego Oddziału WOKS i dyrektorem Klubu Międzynarodowego WOKS w Leningradzie, *Dokumenty i materiały...*, t. IX, s. 622.

²⁶ GARF, f. 5283, op. 22, d. 181, Sprawozdanie st. inspektora WOKS A. Osipowa z 11 II 1949 r.

²⁷ *Dokumenty i materiały...*, t. IX, s. 178.

²⁸ GARF, f. 5283, op. 17, d. 6, Akt zdawczo–odbiorczy spraw Wydziału Krajów Słowiańskich i Bałkańskich WOKS z 12 II 1948 r.; I. Czastuchin (1903–1967), później był wykładowcą Uniwersytetu Moskiewskiego, *Dokumenty i materiały...*, t. IX, s. 178.

²⁹ I. Czastuchin (1903–1967) po zakończeniu pracy w WOKS został wykładowcą Uniwersytetu Moskiewskiego. W. Z. Kuzmienko (ur. 1920) w 1947 r. pisał m.in. artykuły dla WOKS. Po ukończeniu pracy w Wydziale Krajów Słowiańskich i Bałkańskich był kierownikiem Oddziału Krajów Europy Południowo–Wschodniej (1950–1952), a w latach 1952–1958 pełnomocnikiem WOKS na Węgrzech, GARF, f. 5283, op. 17, d. 3, Korespondencja WOKS z lat 1947–1948; *Dokumenty i materiały...*, t. IX, s. 606, 615.

³⁰ Formalnie od 1958 r. już w Związku Radzieckich Towarzystw Przyjaźni i Łączności Kulturalnej z Zagranicą.

³¹ *Dokumenty i materiały...*, t. IX, s. 388. W 1949 r. wśród działaczy sekcji w WOKS wymieniany był także Siergiej Obrazcow, aktor i reżyser teatralny, twórca znanego Teatru Lalek, GARF, f. 5283, op. 22, d. 182, Projekt telegramu WOKS dla TPPR, przed 21 VII 1949 r.

dziennie prace w WOKS wykonywali zawodowi urzędnicy towarzystwa, m.in. liczni referenci³². Referentem „wydziału słowiańskiego” był m.in. L. Szewczenko, kierownikiem Wydziału Prasy — P. Zubkow, starszym referentem Wydziału Protokolarnego WOKS — N. N. Woronin³³. W strukturze towarzystwa istniały także: Wydział Wydawnictw, Wydział Wystaw, Wydział Kultury, a nawet Wydział Muzyczny. Rozbudowana struktura napotykała czasami na trudności w finansowaniu wszystkich zaplanowanych działań³⁴. Każdy z wydziałów miał istotne znaczenie również dla Polski, gdyż zapewniały one dostawy literatury rosyjskiej i innych materiałów do publikacji na polski rynek oraz przysyłały okolicznościowe wystawy³⁵. WOKS utworzył też w latach 40. swoje republikańskie mutacje, m.in. w Kijowie i Mińsku. Ukraińskie Towarzystwo Łączności Kulturalnej z Zagranicą (UOKS) było aktywne w kontaktach z Polską m.in. w 1951 r. przy okazji odzyskiwania obrazów Wojciecha i Jerzego Kossaków. Ale już w 1947 r. UOKS zaopatrywał polską prasę w materiały propagandowe³⁶, a np. w 1949 r. przedstawiciel UOKS utrzymywał kontakty z radzieckim konsulatem w Szczecinie³⁷. Później zaktywizowano „mutację” białoruską (BiełOKS), która w kontaktach z Polską faktycznie zaczęła działać dopiero w 1954 r.³⁸ Prawdziwy rozkwit aktywności tych lokalnych struktur nastąpił od 1955 r. Dodajmy, że już w początkowym okresie wzmoczonej aktywności WOKS, czyli w 1948 r. towarzystwo nasiliło bezpośrednią korespondencję z konsulatami. Czasami centrala WOKS, a ściślej Wydział Krajów Słowiańskich i Bałkańskich przysyłał materiały propagandowe bezpośrednio do placówek w Krakowie czy Gdańsku³⁹. Zresztą i radzieccy konsulowie składali WOKS sprawozdania z różnych propagandowych imprez. Oczywiście ze względu na ówczesną organizację ruchu pocztowego i tak przechodziła ona przez ambasadę radziecką w Warszawie⁴⁰. Innymi obszarami świata zajmowały się albo problemowe wydziały WOKS albo wydziały terytorialne.

³² GARF, f. 5283, op. 17, d. 6, List referentów Wydziału Bałkańskich i Słowiańskich Krajów WOKS A. Niedorezowa i O. Teterina do W. S. Kiemienowa, 15 III 1948 r.

³³ Ibidem, op. 22, d. 181, Korespondencja WOKS z lutego 1949 r.

³⁴ Przykładowo w 1948 r. doszło do nadmiernego wykorzystywania środków, GARF, f. 5283, op. 17, d. 2, Korespondencja wewnętrzna WOKS z 1948 r.

³⁵ W 1949 r. Wydział Krajów Bałkańskich i Słowiańskich WOKS wspólnie z wydziałami Wystaw i Wydawnictw planowały przesłanie do Polski do opublikowania 80 artykułów o budownictwie socjalistycznym, w październiku w związku ze stuleciem śmierci materiały o znaczeniu Chopina w ZSRR. Zaplanowano też organizację sześciu wielkich wystaw, w tym związaną z 70-leciem urodzin Stalina, z rocznicą urodzin Puszkina, o kolchozach w ZSRR oraz o architekturze radzieckich narodów, GARF, f. 5283, op. 22, d. 181, Informacja o projektach WOKS w zakresie organizacji kulturalnych związków z Polską na 1949 r., 13 I 1949 r.

³⁶ Pośrednikiem w ich rozpowszechnianiu było warszawskie biuro SIB, GARF, f. 8581, op. 1, d. 204, Sprawozdanie B. Żirnowa z działalności SIB w Polsce w 1947 r., 24 I 1948 r.

³⁷ GARF, f. 5283, op. 22, d. 182, List Sziganskiego z UOKS do konsula ZSRR w Szczecinie I. Borisowa, 10 V 1949 r.

³⁸ Wśród pracowników UOKS w 1951 r. byli: Z. Daniluk (kierownik Wydziału Kultury UOKS) i I. Kiforemko (kierownik Wydziału Zagranicznego UOKS). Przewodniczącym BiełOKS był w 1954 r. G. Wiersow, *Dokumenty i materiały...*, t. X, s. 156–157, 356–357.

³⁹ GARF, f. 5283, op. 17, d. 247, List W. Kuzmienko do konsula ZSRR w Gdańsku T. Chorobrycha, 22 VI 1949 r.

⁴⁰ Przykładowo w 1948 r. kilka sprawozdań przesłał dla WOKS krakowski konsul R. Owsijenko, a potem współpracę kontynuował jego następcą Wasilij Bakunow, GARF, f. 5283, op. 17, d. 247, List W. Kuzmienki do konsula ZSRR w Krakowie Bakunowa, 22 VI 1949 r. Na temat aktywności konsulatów zob. również M. Golon, *Radzieckie służby dyplomatyczne i konsularne w Polsce w latach 1944–1961*, „Czasy Nowożytne”, t. XXI, Lublin 2006 (w druku).

W pierwszych latach po wojnie Towarzystwo aktywnie działało także w krajach kapitalistycznych i dopiero w miarę nasilania „zimnej wojny” ograniczyło tam — tylko na kilka lat — swoją działalność do współpracy z zachodnimi środowiskami komunistycznymi, o ile lokalne władze zezwalały na takie działania. Przykładem współpracy z USA była np. akcja WOKS w celu zwiększenia wymiany z amerykańskimi filmowcami, w tym z Charlie Chaplinem, na którego przyjazd do ZSRR wyraziło w maju 1947 r. zgodę radzieckie kierownictwo⁴¹.

Partnerami, a w części i nadzorcami WOKS w pionie administracyjnym były m.in. Komitet ds. Sztuki przy Radzie Ministrów, Komitet ds. Architektury przy RM, Komitet ds. Sportu i kilka innych agend rządowych. Spośród urzędników tych organów wymienić można m.in. Michaiła B. Chrapczenkę (1904–1986)⁴², do stycznia 1948 r. przewodniczącego Komitetu ds. Sztuki przy Radzie Ministrów oraz Polikarpa I. Lebediewa (1904–1981), który od maja 1945 r. do lutego 1948 r. był kierownikiem Oddziału Sztuki w Wydziale Propagandy i Agitacji KC WKP(b), a od stycznia 1948 r. do kwietnia 1951 r. przewodniczącym Komitetu ds. Sztuki przy RM ZSRR. Został zdjęty ze stanowiska za „złe kierownictwo komitetem”, a konkretnie za dopuszczenie do wystawienia opery, która nie spodobała się Stalinowi. W latach 1951–1953 pracował w redakcji Wielkiej Radzieckiej Encyklopedii⁴³. Zastępcami przewodniczącego Komitetu byli Iwan I. Anisimow⁴⁴, a od marca 1948 r. Nikołaj N. Biespałow (ur. 1906), który pozostał na tej posadzie do kwietnia 1951 r., gdy zastąpił P. Lebediewa jako przewodniczący Komitetu (do jego włączenia w skład Ministerstwa Kultury wiosną 1953 r.). Od czerwca 1953 r. na prawie rok został naczelnikiem Głównego Zarządu ds. Sztuki w Ministerstwie Kultury⁴⁵. To Biespałowa m.in. obwiniano o wyjątkowo daleko idące przekształcenie sztuki w instrument partyjnej polityki i doprowadzenie jej do okresowej degeneracji⁴⁶. WOKS współpracował także ze wspomnianym Ministerstwem Kultury ZSRR, co po 1953 r. było oczywiste, gdy resort przejął Komitet ds. Sztuki. Przykładowo w listopadzie 1953 r. na czele ośmioosobowej delegacji WOKS, która przez cztery tygodnie podróżowała po Polsce, stał ówczesny wiceminister kultury, a już od lutego 1951 r. szef szkolnictwa wyższego w ZSRR Wsiewołod Stolietow⁴⁷. Dwa lata później,

⁴¹ Rosyjskie Archiwum Państwowe Historii Społeczno–Politycznej w Moskwie (dalej: RGASPI), f. 17, op. 128, d. 1022, List M. Susłowa do A. Żdanowa, 17 V 1947 r.

⁴² Chrapczenko przewodniczył komitetowi od 1939 r. W 1948 r. odwołano go jako niegwarantującego „prawidłowego kierowania Komitetem”. Głównym powodem była zbyt duża łagodność Chrapczenki, który nie realizował zaostrenia polityki kulturalnej w okresie nazwanym „żdanowszczyzną”, związanym m.in. z represjami wobec twórców pochodzenia żydowskiego. Później pracował w Instytucie Światowej Literatury, *Dokumenty i materiały...*, t. VIII, s. 609, 709; *Политбюро ЦК ВКП(б) и Совет Министров СССР 1945–1953*, редколлегия: О. В. Хлевнюк и др., Москва 2003, s. 600; Г. В. Костырченко, *Тайная политика Сталина...*, s. 543–544.

⁴³ Od 1953 do 1972 r. kierował Galerią Tretiakowską, *Политбюро ЦК ВКП(б)...*, s. 586; *Аппарат ЦК КПСС и культура...*, s. 762.

⁴⁴ I. Anisimow (1899–1966) literaturoznawca, w latach 1952–1966 dyrektor Instytutu Literatury Światowej, *Dokumenty i materiały...*, t. IX, s. 603; *Аппарат ЦК КПСС и культура...*, s. 746.

⁴⁵ W latach 1954–1958 Biespałow był zastępcą przewodniczącego RM RSFR, a potem w Biurze RM RSFR. Karierę zakończył na placówce dyplomatycznej w Chile, gdzie w lutym 1970 r. został III sekretarzem ambasady, *Аппарат ЦК КПСС и культура...*, s. 747;

⁴⁶ К. А. Залесский, *Империя Сталина. Биографический Энциклопедический Словарь*, Москва 2000, s. 59.

⁴⁷ W. Stolietow (1906–1989), biolog, po karierze akademickiej, od czerwca 1950 r. zastępca ministra rolnictwa, od lutego 1951 r. minister szkolnictwa wyższego; od marca 1953 r. zastępca ministra kultury, od kwietnia 1954 r. pierwszy zastępca ministra szkolnictwa wyższego — od 1959 r. minister szkolnictwa wyż-

z okazji „miesiąca przyjaźni”, Polskę wraz delegacją WOKS odwiedził kolejny radziecki minister⁴⁸. Sprawozdania z miesiący przyjaźni polsko-radzieckiej generalnie były utrzymywane w oficjalnym tonie, z podkreśleniem osiągnięć „na tym polu”. Jednak radzieccy urzędnicy pozyskiwali też i krytyczne informacje na temat proradzieckich propagandowych akcji nad Wisłą. Przykładowo jesienią 1948 r. poza osiemnastostronicowym sprawozdaniem z poszczególnych imprez, przedstawiciel WOKS przesłał też pochodzącą z nasłuchu radiowego bardzo krytyczną ocenę „miesiąca” przez polską emigrację polityczną, która zarzucała warszawskim władzom, że „cały rozbudowany aparat propagandowy puszczono w ruch w celu radzieckiej propagandy, aby dzień po dniu, w ciągu całego miesiąca rozgłaszać wspaniałość ZSRR i stawiać go za wzór Polakom”⁴⁹. Pobytu polskich gości służyły nie tylko do zaprezentowania im jak najbardziej pozytywnego wizerunku ZSRR, ale także do rejestrowania ich zachowań czy rozmów. Takie zadanie mieli również pracownicy WOKS. Przykładowo, gdy na początku 1949 r. grupa polskich lekarzy odwiedziła Leningrad, odnotowano szczegółowo ich kontakty na miejscu z mieszkańcami nad Newą znajomymi czy krewniakami, w tym polskimi studentami⁵⁰. Oczywiście niezwykle ważną rolę w kontrolowaniu pracy WOKS, a faktycznie także w samodzielnym prowadzeniu spraw kontaktów międzynarodowych pełnił Wydział Polityki Zagranicznej KC WKP(b). To ta partyjna jednostka od zakończenia wojny organizowała lub monitorowała różnorodne kontakty, nie tylko te ściśle polityczne⁵¹. Wiodącą rolę w kierowaniu tą jednostką odgrywał od 1946 r. Michaił Susłow wspomagany i zastępowany m.in. przez Leonida Baranowa, Wagana Grigoriana i Borysa Ponomariowa⁵².

W wypadku poszczególnych państw bardzo ważną rolę do odegrania miały placówki dyplomatyczne i konsularne ZSRR oraz formalni przedstawiciele WOKS. W Polsce już

szego i średniego RSFRR, w latach 1971–1981 r. prezes Akademii Nauk Pedagogicznych, *Государственная власть СССР. Высшие органы власти и управления и их руководители. Историко-Биографический справочник*, Автор, составитель В. И. Ивкин, Москва 1999, s., c. 548–549; *Dokumenty i Materiały...*, t. X, s. 286–288.

⁴⁸ W 1954 r. także gościła delegacja WOKS. Najważniejszym radzieckim gościem w tym miesiącu był prof. K. Ostrowitianow, wiceprzewodnicząca Akademii Nauk ZSRR. We wrześniu 1955 r. w ramach „miesiąca” gościła w Polsce delegacja WOKS na czele z ministrem szkolnictwa wyższego W. Jelutinem, *Dokumenty i materiały...*, t. X, s. 353, 472.

⁴⁹ GARF, f. 5283, op. 22, d. 181, List Kuzniecowa do Jakowlewa z informacjami o nasłuchu zagranicznych rozgłośni, po październiku 1948 r.

⁵⁰ Ibidem, Sprawozdanie M. Osipowa z pobytu delegacji polskich lekarzy w Leningradzie, 10 III 1949 r.

⁵¹ Bogata spuścizna archiwalna Wydziału, kontynuującego tradycje i rolę struktur Kominternu (najpierw od lipca 1944 r. do grudnia 1945 jako Wydział Informacji Międzynarodowej, a od grudnia 1948 r. jako Wydział Stosunków Międzynarodowych i potem jako Komisja Biura Politycznego ds. Polityki Zagranicznej, która jeszcze kilka razy zmieniła nazwę) przechowywana jest w RGASPI. Zasób ten w części został udostępniony historykom, a nawet opublikowano wybrane dokumenty, zob. np. polskie wydanie pierwszej edycji źródeł z tego zasobu: *Polska–ZSRR: struktury podległości. Dokumenty KC WKP(b) 1944–1949*, opr. G. Bordiugow, A. Kochański, A. Koseski, G. Matwiejew, A. Paczkowski, Warszawa 1995, s. 7–9.

⁵² M. Susłow, aktywny stalinowski działacz polityczny, zaangażowany m.in. w represje w okresie „wielkiej czystki” oraz wobec mieszkańców podbijanych przez ZSRR obszarów, od 1947 r. był sekretarzem KC WKP(b), objął też wówczas kierownictwo Wydziału Propagandy i Agitacji, od 1948 r. główny radziecki funkcjonariusz w Kominformie. Wzmiankowany B. Ponomariow był w latach 1944–1946 zastępcą kierownika Wydziału, a w latach 1946–1949 najpierw zastępcą, a potem naczelnikiem Radzieckiego Biura Informacyjnego. W. Grigorian w latach 1947–1949 był redaktorem organu prasowego Kominformu, a w latach 1949–1954 kierował Wydziałem Zagranicznym KC WKP(b), K. A. Залесский, *Империя Сталина...*, s. 435–436; 364–365; *Политбюро ЦК ВКП(б)...*, s. 565.

w latach 1945–1946 ZSRR zlokalizowało rozbudowaną sieć dyplomatyczno–konsularną⁵³. Na jej czele stał ambasador Wiktor Lebidiew. Początkowo formalnymi przedstawicielami WOKS byli właśnie ambasadorowie, ale faktycznie wspierali ich i stopniowo zastępowali wyznaczeni sekretarze ambasad⁵⁴. Faktycznym przedstawicielem WOKS w Polsce w latach 1946–1949 był III sekretarz ambasady ZSRR w Warszawie Iwan S. Kuzniecowa⁵⁵. Był on bardzo aktywny przez cały ten okres⁵⁶. Po zakończeniu pracy dla WOKS jego doświadczenie wykorzystano na wyższym szczeblu w pracy konsularnej⁵⁷. Łączenie obowiązków sekretarza ambasady i przedstawiciela WOKS było dość łatwe w okresie, gdy aktywność Towarzystwa w Polsce nie przybrała na sile. W lipcu 1949 r. Denisow zwrócił się z prośbą, aby I. Kuzniecowa jako osobę doskonale zorientowaną w sprawach WOKS, uczynić stałym przedstawicielem towarzystwa, co zapewne oznaczałoby zwolnienie go z innych obowiązków w ambasadzie⁵⁸. Ostatecznie Kuzniecowa nie porzucił pracy w dyplomacji, został w 1949 r. awansowany na II sekretarza ambasady. Jednym z ważnych zadań pełnomocnika WOKS w Polsce było pełnienie funkcji formalnego przedstawiciela przy TPPR⁵⁹. Po Kuzniecowie rolę współpracownika WOKS w ambasadzie ZSRR w Warszawie przejął referent Jurij W. Lubimow (ur. 1921)⁶⁰. Codzienna praca kulturalno–propagandowa WOKS odbywała się w porozumieniu z aparatem resortu spraw zagranicznych i pod nadzorem aparatu partyjnego. To ambasada w Warszawie oraz IV Wydział Europejski MSZ ZSRR, któremu podlegała m.in. Polska, na bieżąco analizował sytuację w kraju i sugerował różne działania. Przykładowo w lutym 1949 r. kierownik IV Wydziału MSZ ZSRR A. Aleksandrow pisał do zastępcy przewodniczącego WOKS Jakowlewa: „ambasador Lebidiew pisze nam, że jesienią 1949 r. będzie w Polsce festiwal oper radzieckich, proszę to kanałami WOKS nagłośnić, bo to będzie ważny element miesiąca przyjaźni polsko–radzieckiej”⁶¹.

⁵³ Szerzej zob. M. Golon, *Radzieckie służby dyplomatyczne...*

⁵⁴ Według spisu z 1947 r. pełnomocnikami i ich współpracownikami byli: w Polsce — W. Z. Lebidiew; w Czechosłowacji — W. A. Zorin oraz G. E. Czebotariew (II sekretarz ambasady); w Jugosławii — A. J. Ławrientiew i A. N. Kalinin; w Bułgarii — S. P. Kirsanow i W. P. Westiakow; w Rumunii — S. I. Kawtaradze i W. Łysikow (II sekretarz); w Albanii D. S. Czuwachin i M. L. Kaczałow; w Grecji — attaché N. Orłow. Dodajmy, że właśnie w połowie 1947 r. trwało „odciążanie” ambasadorów od bezpośrednich obowiązków na rzecz WOKS i powoływanie nowych pełnomocników, najczęściej II lub III sekretarzy. Zmiana ta wynikała z rosnącej roli Towarzystwa i zwiększającego się zakresu jego pracy propagandowej, GARF, f. 5283, op. 17, d. 3, Spis dyplomatycznych przedstawicielstw ZSRR w krajach bałkańskich i słowiańskich w 1947 r.

⁵⁵ Ibidem, o. 22, d. 181, Sprawozdanie III sekretarza ambasady i pełnomocnika WOKS w Polsce I. S. Kuzniecowa z przebiegu miesiąca przyjaźni polsko–radzieckiej, po 7 XI 1946. r.

⁵⁶ W sierpniu 1949 r. I. Kuzniecowa już jako II sekretarz ambasady w Warszawie był m.in. autorem raportu w sprawie współpracy akademika B. Grekowa z polskimi czasopismami naukowymi, *Советский фактор в восточной Европе 1944–1953*, t. 2, 1949–1953, Документы, отв. Ред. Т. Волокитина, Москва 2002, t. II, s. 153–154.

⁵⁷ Iwan S. Kuzniecowa (ur. 1912) był m.in. na przełomie lat 50. i 60. konsulem generalnym w Gdańsku, AMSZ, zespół 16 — Protokół dyplomatyczny (dalej: z. 16), w. 50, t. 892, Spis składu osobowego Ambasady i innych placówek ZSRR w Polsce, 31 V 1961 r.

⁵⁸ GARF, f. 5283, op. 22, d. 182, List przewodniczącego WOKS do ambasadora W. Lebidiewia, 30 VII 1949 r.

⁵⁹ Ibidem, d. 181, Informacja W. Jakowlewa o pracy WOKS na rzecz rozwijania polsko–radzieckich stosunków kulturalnych, marzec 1949 r.

⁶⁰ J. Lubimow pracował w Warszawie do 1950 r., GARF, f. 5283, op. 17, d. 247, Korespondencja W. Kuzmienki z ambasadą ZSRR w Warszawie z wiosny 1949 r.; zob. też. *Dokumenty i materiały...*, t. IX, s. 616.

⁶¹ GARF, f. 5283, op. 22, d. 181, List A. Aleksandrowa do W. Jakowlewa, luty 1949 r.

W tym samym miesiącu szef WOKS prosił M. Susłowa z KC WKP(b) o zgodę na wykorzystanie wystawy polskiej sztuki ludowej w Moskwie, także w Kijowie⁶². W dokumentach WOKS dość często pojawia się także korespondencja z kierownictwem MSZ ZSRR. Przykładowo w 1949 r. z przewodniczącym Towarzystwa często korespondował jeden z wiceministrów, W. Zorin, który po „praktyce” na posadzie ambasadora w Pradze⁶³ przez kilka lat specjalizował się w sprawach czechosłowackich oraz polskich, gdyż zarówno w MSZ ZSRR (IV Wydział Europejski), jak i w WOKS były one zgrupowane w jednym wydziale. Mechanizm podejmowania decyzji o pracy WOKS był np. w 1949 r. następujący. Projekt działań przesyłano do wiceministra w MSZ ZSRR, a następnie po akceptacji tego resortu do KC WKP(b)⁶⁴. Ostatecznie to ściśle partyjne kierownictwo zatwierdzało zakres pracy Towarzystwa.

Jedną z typowych akcji WOKS o wyłącznie propagandowym charakterze było wsparcie dla urzędnika Muzeum Lenina w Poroninie. Placówkę uruchomiono już w październiku 1947 r. Z warunkami funkcjonowania muzeum zapoznała się przedstawicielka Muzeum Lenina w Moskwie. Jesienią 1948 r. przewodniczący Zarządu Głównego TPPR H. Świątkowski oraz sekretarz generalny S. Wroński zwrócili się do WOKS o wsparcie dalszych prac nad organizacją muzeum. Wsparcie uzyskano⁶⁵. WOKS „troszczył się” też o kultywowanie „nowej tradycji” historycznej powojennej Polski. Czczył więc oficjalne rocznice powstania stalinowskiej marionetki, jaką była PKWN, czy wyzwolenia ruin Warszawy. Z reguły był jednym z organizatorów tych imprez w Moskwie, a dołączały jako współorganizatorzy inne instytucje, które specjalizowały się także w akcjach propagandowych oraz miały jakieś interesy w Polsce. Przykładowo w lipcu 1954 r. Święto Odrodzenia Polski uczczono w Moskwie na akademii, którą obok WOKS firmowały związki zawodowe, Komitet Słowiański i Akademia Nauk ZSRR⁶⁶. Inny przykład zaangażowania WOKS w „rocznice” to wsparcie dla obchodów 24 rocznicy śmierci Lenina, gdy rozpoczęła się akcja budowania nad Wisłą kultu bolszewickiego przywódcy. Jeszcze większe „leninowskie” uroczystości zorganizowano rok później, gdy przypadało ćwierćwiecze śmierci⁶⁷. Wśród wielkich akcji propagandowych były wielomiesięczne obchody 150 rocznicy urodzin Mickiewicza (w 1948) i Puszkina (w 1949). Do tej kampanii dołączono także, ale ostatecznie mniej propagowaną, 140 rocznicę urodzin J. Słowackiego (1949)⁶⁸. Była to w dużej mierze for-

⁶² Ibidem, List A. Denisowa do M. Susłowa, 21 II 1949 r.

⁶³ M. Golon, *Ambasadorowie Stalina — radzieccy dyplomaci w Europie Środkowo-Wschodniej i na Bałkanach w latach 1944–1953*, „Czasy Nowożytnie”, t. XVIII–XIX, Lublin 2005, s. 135–139.

⁶⁴ GARF, f. 5283, op. 22, d. 181, List W. Jakowlewa dla W. Zorina, 24 III 1949 r.

⁶⁵ Muzeum w 1949 r. zostało przejęte od TPPR przez Ministerstwo Kultury i Sztuki, a opiekę nad zbiorami powierzono Wydziałowi Historii Partii KC PZPR. Wsparcia udzielał Instytut Marksizmu–Leninizmu w Moskwie. W 1950 r. przed muzeum stanął pomnik Lenina dłuta radzieckiego rzeźbiarza D. Szwarcza, *Dokumenty i materiały...*, t. IX, s. 381–283; GARF, f. 5283, op. 22, d. 181, Informacja o projektach WOKS w zakresie organizacji kulturalnych związków z Polską na 1949 r., 13 I 1949 r.

⁶⁶ Na imprezie przemawiali wiceminister W. Stoletow i ambasador PRL w Moskwie W. Lewikowski, *Dokumenty i materiały...*, t. X, s. 334.

⁶⁷ Z kolei w 1951 r. z ogromną pompą czczono ćwierćwiecze śmierci Dzierżyńskiego, gdy m.in. w Warszawie odsłonięto pomnik twórcy zbrodniczej Czeka, a w większości miast na jego cześć przemianowano centralnie położone ulice, zob. np. M. Golon, *Historia Elbląga*, t. V, cz. 1, *Polityka i gospodarka Elbląga w latach 1945–1975*, Gdańsk 2006, s. 109.

⁶⁸ Z formalnym wnioskiem o uczczenie, ale nie rocznicy urodzin (wrzesień), ale przypadającej już w kwietniu setnej rocznicy śmierci J. Słowackiego jako „wielkiego poety, co kochał lud”, wystąpili do sekretarza KC WKP(b) G. Malenkowa, K. Simonow (zastępca sekretarza generalnego Związku Pisarzy Radziec-

muła propagowania kultury rosyjskiej jako wstępu do propagowania języka rosyjskiego, a następnie i kultury radzieckiej. Oczywiście nie można odmówić organizatorom, że przy okazji propagowali część twórczości Mickiewicza. W 1955 r. świętowano z kolei — i w Polsce i w ZSRR, za co głównie odpowiadał WOKS — 145 rocznicę urodzin F. Chopina⁶⁹. W upowszechnianiu przez WOKS polskiej kultury w ZSRR „ładunek propagandowy” tych działań z powodu nierównoprawności stron był mniejszy. Oczywiście Polska była zobowiązana przedstawiać w ten sposób swój dorobek, tak aby wskazać na „postępowość” kultury, na korzystanie z radzieckich wzorców. Warunki promowania polskiej kultury w ZSRR zaczęły się poprawiać po 1953 r.⁷⁰

WOKS prowadził także analizę dotyczącą realizacji przez TPPR „miesiący pogłębiania przyjaźni polsko-radzieckiej”. W sprawozdaniu z „miesiąca” w 1948 r., który trwał od 7 października do 7 listopada, wyraźnie podkreślano rozmach imprezy i za sukces uznano zaangażowanie w całą akcję TPPR wielu innych organizacji. Uzupełniano, że przebieg tej propagandowej imprezy „prezentował zdrowy wzrost sympatii do ZSRR, do narodu radzieckiego, radzieckiego rządu i jego wodza Stalina”. Za czynnik sprzyjający „sukcesowi” — w ocenie radzieckich funkcjonariuszy — uznano przemiany polityczne w Polsce, w tym sierpniowo-wrześniowe plenum KC PPR, na którym zwolennicy pełnej stalinizacji kraju z Bierutem na czele odsunęli W. Gomułkę i grupę jego zwolenników od władzy. Pochwalono też polskich towarzyszy za „prawidłową”, czyli zgodną ze zmyśleniami Moskwy, ocenę konfliktu między Tito a Stalinem. Dołączono do tego komentarz, że w tej sprawie największe znaczenie miało ujawnienie „konkretnych nosicieli prawicowo-nacjonalistycznego odchylenia w pewnej części kierownictwa PPR”. Pochwalono także trwające już przygotowania do wchłonięcia PPS przez PPR. Gigantyczną czystkę w szeregach, przede wszystkim socjalistów, pominięto milczeniem. W tym miejscu działacz WOKS podkreślił, że jednym ze znaczeń „miesiąca przyjaźni” było to, że „budowa socjalizmu w Polsce wymaga dobrego poznania ZSRR”, a temu służył właśnie „miesiąc”. Za kolejny sukces uznano wzrost struktur i liczebności polskiego „podopiecznego” WOKS, czyli TPPR. W okresie pierwszego „miesiąca przyjaźni” w 1947 r. Towarzystwo miało 1294 kół i 366 tys. członków, rok później 3940 kół i ponad 700 tys. członków. Sprawozdanie zawierało też szczegółową analizę różnorodnych akcji, które zorganizowano w „miesiącu przyjaźni” w kilkuset miejscowościach oraz zrelacjonowano wizyty w tym okresie delegacji radzieckich historyków, lekarzy, matematyków i architektów w Polsce⁷¹. W styczniu 1949 r. wiceprzewodniczący WOKS W. Jakowlew pisał w raportach, że TPPR miało już ponad milion członków, a łącznie tego typu towarzystwa w innych krajach satelickich zrzeszały prawie 3,8 mln osób⁷². Warto wspomnieć, że w pierwszych latach po wojnie znaczenie TPPR nie było dużo większe od ma-

kich), szef WOKS A. Denisow i przewodniczący Komitetu Słowiańskiego A. Gundorow, GARE, f. 5283, op. 22, d. 181, List do G. Malenkowa, luty 1949 r.

⁶⁹ *Dokumenty i materiały...*, t. X, s. 412.

⁷⁰ Przykładowo wiosną 1954 r. WOKS prowadził aktywną akcję na rzecz popularyzacji teatru i muzyki polskiej w ZSRR. Przede wszystkim wiązało się to z popularyzacją utworów S. Moniuszki, a także promowaniem twórczości K. Szymanowskiego, M. Karłowicza oraz organizacją występów „Mazowsza”, Notatka Naczelnika Zarządu Teatrów i Instytucji Muzycznych Ministerstwa Kultury ZSRR dla WOKS, 14 VI 1954 r., *Dokumenty i materiały...*, t. X, s. 329.

⁷¹ GARE, f. 5283, op. 22, d. 181, Sprawozdanie WOKS dla sekretarza KC WKP(b) A. A. Kuzniecowa z przebiegu miesiąca przyjaźni w Polsce, po 7 XI 1948 r. (sporządził III sekr. ambasady ZSRR w Warszawie I. Kuzniecowa)

⁷² *Ibidem*, Informacja W. Jakowlewa o pracy WOKS na rzecz rozwijania polsko-radzieckich stosunków kulturalnych, marzec 1949 r.

jących spore tradycje towarzystw „przyjaźni” w Czechosłowacji oraz szybko rozbudowywanego po wojnie towarzystwa w Bułgarii⁷³. Pewnym wskaźnikiem znaczenia Czechosłowacji w pracy WOKS może być np. to, że przykładowo w okresie 7 pierwszych tygodni 1948 r. na 108 oficjalnych listów do Wydziału Krajów Słowiańskich i Bałkańskich WOKS 35 było z Czechosłowacji, 19 z Polski i mniej z innych krajów lub z różnych instytucji w ZSRR⁷⁴. Jednak rola Polski ze względu na jej potencjał i pogłębianie różnorodnych związków z ZSRR szybko wzrastała. TPPR również zwiększało liczebność i znaczenie. Radzieccy funkcjonariusze już w 1948 r. z zadowoleniem stwierdzali, że do polskiego towarzystwa udało się wciągnąć znane osoby. Byli wśród nich m.in. literaci J. Iwaszkiewicz, J. Tuwim, L. Kruczkowski, rektor ASP w Warszawie S. Ostoja-Chrostowski, wiceprezes SN K. Bzowski, historyk i działacz partyjny Ż. Kormanowa, językoznawca K. Nitsch⁷⁵. Przy masowości organizacji nie było trudno o taką „imienną” reklamę dla polskiego „podopiecznego” WOKS, podobnie jak i jego odpowiedników nad Wełtawą czy Dunajem.

Centrala WOKS uzyskała też m.in. od radzieckich służb dyplomatycznych analizę audycji polskiego radia i prasy wydawanej na emigracji, głównie w Londynie, gdzie znalazły się liczne komentarze do „miesiąca propagandy radzieckiej”, jak słusznie „Dziennik Polski i Dziennik Żołnierza” komentował nasilone akcje TPPR i innych propagandowych instytucji przeprowadzane w październiku i listopadzie 1948 r. Można odnieść wrażenie, że te ataki ze środowisk emigracyjnych radzieccy nadzorcy uznali za swoistą laurkę wystawioną TPPR przez „reakcję”⁷⁶. Identyczne akcje „oceniające” przeprowadzono w Moskwie w odniesieniu do większości państw, tak bliskich ZSRR, jak i „wrogich”⁷⁷.

WOKS na początku 1949 r. był też „cichym” i raczej nieformalnym pośrednikiem w akcji zwiększenia liczby polskich studentów w ZSRR. Zastępca przewodniczącego Towarzystwa Jakowlew, być może także „po starej znajomości” poinformował w styczniu ambasadora Lebediewa, że Ministerstwo Szkolnictwa Wyższego ZSRR zaplanowało na 1949 r. udzielenie pomocy krajom socjalistycznym w podręcznikach, programach studiów itp. W celu jej przygoto-

⁷³ Towarzystwo Przyjaciół ZSRR w Czechach i Morawach istniało już od 1929 r., a od 1936 r. miało stały organ prasowy (w 1938 r. 65 tys. egzemplarzy nakładu). Towarzystwo wznowiło działalność w czerwcu 1946 r. Przewodniczącym był pisarz Josef Kopta, a sekretarzem generalnym Jurij Sladek. Miało trzynaście sekcji, w tym matematyczną i medyczną. W 1947 r. liczyło ponad 290 tys. członków. W 1948 r. liderem „towarzystwa przyjaciół” został komunistyczny działacz Zdenek Nejedly. Na Słowacji istniała do 1948 r. odrębna organizacja „przyjaciół ZSRR”, licząca 6 tys. członków. Najliczniejsze w 1947 r. było Towarzystwo Przyjaciół z ZSRR w Bułgarii, miało aż 800 tys. członków. W Rumunii ok. 300 tys., w Jugosławii 16 tys., w Albanii 2 tys. i w Grecji 5 tys., GARF, f. 5283, op. 17: d. 3, Informacja WOKS na temat Towarzystwa Przyjaciół ZSRR w Czechach i Morawach, po 30 X 1947 r. oraz Informacja o towarzystwach przyjaźni w krajach demokracji ludowej; d. 6, Korespondencja Wydziału Krajów Słowiańskich i Bałkańskich WOKS z 1948 r.

⁷⁴ GARF, f. 5283, op. 17, d. 6, Akt zdawczo-odbiorczy spraw Wydziału Krajów Słowiańskich i Bałkańskich WOKS z 12 II 1948 r.

⁷⁵ Ibidem, d. 5, Sprawozdanie I. Czastuchina o działalności TPPR z końca 1948 r.

⁷⁶ Ibidem, op. 22, d. 181, Informacje dla WOKS z nasłuchu radia i polskiej prasy wydawanej poza granicami, 20 I 1949 r.

⁷⁷ Przykładowo w 1949 r. wspomniany E. Mickiewicz przygotował bardzo krytyczną analizę twórczości G. Orwella. W imieniu Zarządu WOKS Mickiewicz zwracał się do Komisji Zagranicznej Związku Pisarzy ZSRR o przygotowanie krytycznych wystąpień przeciwko Orwellowi, Informacja na podstawie elektronicznej wersji artykułu przygotowanego m.in. w oparciu o dokumentację Związku Pisarzy (przechowywaną w Rosyjskim Państwowym Archiwum Literatury), В. Г. Науменко (Москва), *Оруэлл: поиск информационных материалов в российских библиотеках и архивах* (wydruk z maja 2006 r.).

wania niezbędne były szczegółowe dane dotyczące dotychczasowych form organizacyjnych szkół wyższych oraz wszelkie inne dane, np. liczba kadr naukowych, studentów i inne, aż po adresy rektorów włącznie. Jakowlew poprosił o przesłanie tych danych bezpośrednio do WOKS⁷⁸. Szczegółowych danych w tym samym miesiącu WOKS potrzebował również w odniesieniu do szeregu innych instytucji kultury w Polsce. Jakowlew zwrócił się po nie do I. Kuzniecowa, uzasadniając ich gromadzenie potrzebami sekcji nauki i kultury WOKS, przygotowującej program pomocy kulturalnej ZSRR dla Polski⁷⁹.

Generalnie WOKS nie zajmował się sprawami ściśle gospodarczymi, które obok kontaktów wojskowych i międzypartyjnych miały w istocie najważniejsze znaczenia dla dwustronnych relacji. Czasami jednak angażował się w niektóre akcje gospodarcze w celach propagandowych, jak np. wykorzystywano w następnych latach budowę Nowej Huty. Wiosną 1949 r. naczelnik Wydziału Wystaw Zagranicznych WOKS W. N. Suszkow zaangażowany został w przygotowania radzieckiej ekspozycji, czyli propagandowego wystroju pawilonu ZSRR na międzynarodowych targach w Poznaniu⁸⁰. Jedną z ważnych akcji propagandowych prowadzonych przez WOKS w Polsce było wspieranie działalności istniejącego od 1945 r. radzieckiego tygodnika w języku polskim „Wolność”. W 1948 r. pismo to pozyskało już 13 tys. stałych prenumeratorów⁸¹. Dodajmy, że główną instytucją wspierającą wydawaną w Legnicy „Wolność” były propagandowe organy Północnej Grupy Wojsk Armii Radzieckiej⁸² oraz przedstawicielstwo Radzieckiego Biura Informacyjnego w Polsce⁸³. Dodajmy, że Biuro szybciej niż WOKS, gdyż już na przełomie lat 1945 i 1946 r. rozpoczęło intensywną działalność w Polsce⁸⁴.

Aktywność WOKS w dziedzinie prasy rozpoczęła się na większą skalę w 1947 r., gdy Wydział Wydawniczy WOKS przesłał do wykorzystania w Polsce 66 artykułów, dotyczących m.in. radzieckiej gospodarki i kultury⁸⁵. Dodajmy, że w tym okresie bardzo aktywny na tym polu był także warszawski oddział Radzieckiego Biura Informacyjnego, wyspecjalizowany szczególnie w nadzorowaniu i „wspomaganiu” prasy⁸⁶. Ważną rolę w radzieckiej działalności propagandowej w Polsce, szczególnie w latach 1946–1948, pełnił też ściśle sterowany z Moskwy ruch pansłowiański, którego „nowe” początki sięgały 1941 r.⁸⁷. W ramach jego aktywności w grudniu 1946 r. zorganizowano kongres słowiański w Belgradzie. Po tej imprezie ustalono konieczność reorganizacji dotychczasowego wszechsłowiańskiego komitetu w Moskwie w odrębny Komitet

⁷⁸ GARF, f. 5283, op. 22, d. 181, List W. Jakowlewa, zastępcy przewodniczącego WOKS do ambasadora W. Lebediewa, 26 I 1949 r.

⁷⁹ Ibidem, List W. Jakowlewa do I. Kuzniecowa (III sekr. ambasady ZSRR w Warszawie), 24 I 1949 r.

⁸⁰ RGASPI, f. 17, op. 128, d. 662, List kierownika pododdziału KC WKP(b) do sekretariatu M. Susłowa, 16 III 1949 r.

⁸¹ GARF, f. 5283, op. 22, d. 181, Sprawozdanie Szumienki z WOKS dla Kuzniecowa w KC WKP(b) z przebiegu miesiąca przyjaźni w Polsce, po 7 XI 1948 r.

⁸² Zob. też M. Golon, *Rola Północnej Grupy Wojsk Armii Radzieckiej w Polsce w czasach stalinowskich. 1948–1956*, w: *Oblicza polskiego stalinizmu*. Zbiór studiów pod red. R. Sudzińskiego, Włocławek 2000, s. 183–214.

⁸³ „Wolność” do października 1947 r. była wydawana w Poznaniu, a następnie do 1954 r. w Legnicy, GARF, f. 8581, op. 1, d. 483, Sprawozdania redakcji gazety „Wolność” za lata 1949–1951.

⁸⁴ Ibidem, op. 1, d., List S. Natansona do S. Łozowskiego, 8 I 1946 r.

⁸⁵ GARF, f. 5283, op. 17, d. 3, Sprawozdanie z działalności Wydziału Wydawniczego WOKS za 1947 r.

⁸⁶ Przykłady działalności Biura zob. np. publikowane materiały: *Polska–ZSRR: Struktury...*, s. 241–250.

⁸⁷ Utworzono wówczas w Moskwie Wszechsłowiański Komitet Antyfaszystowski, *Dokumenty i materiały...*, t. IX, s. 19.

Słowiański. Aktywnie rozpoczął też swoje prace Komitet Słowiański w Polsce⁸⁸. W istniejącym zarządzie Komitetu Wszechsłowiańskiego było 28 członków, w tym 15 z Jugosławii, Bułgarii, Polski i Czechosłowacji⁸⁹. W lipcu 1947 r. posiedzenie plenum Komitetu Wszechsłowiańskiego zorganizowano w Warszawie⁹⁰. Aktywność ruchu „słowiańskiego” wkrótce jednak została zatrzymana i aczkolwiek nie zanikła, to jednak poważnie osłabła w latach 1948–1950 w związku z konfliktem ZSRR z Jugosławią. Wzmacniało to w Polsce zarówno rolę WOKS, SIB oraz innych radzieckich instytucji.

Wspomniana akcja propagandowa WOKS w 1948 r. została mocno nasiloną. Towarzystwo wspomagało polskich propagandystów coraz liczniejszymi „gotowcami” z Moskwy. Przykładowo w II kwartale 1948 r. wśród wysłanych do Polski materiałów propagandowych był liczący 19 stron materiał o kolchozach jako „podstawie dobrobytu” na wsi, o braku bezrobocia w ZSRR (29 stron) i szereg podobnych tekstów, które fałszowały warunki funkcjonowania radzieckiego społeczeństwa i gospodarki. Nieco mniej zafałszowane, z natury rzeczy, były teksty bliżej związane z kulturą, np. o twórczości Puszkina, Surikowa czy Tolstoja. WOKS wspomagał też radziecką ofensywę w polskich kinach. W tym okresie dokonywało się bowiem rugowanie produkcji zachodniej i zastępowanie jej radziecką, a stopniowo także i polską socrealistyczną produkcją. W drugim kwartale 1948 r. WOKS wysłał nad Wisłę 39 tytułów, narzekając, że z braku środków nie zrealizował planu, który obejmował aż 119 filmów radzieckich⁹¹. Wspomagał też propagandę kierowaną w drugą stronę, czyli polskie materiały na rynek ZSRR, chociaż tym razem były to teksty, a raczej hołdy, „ucznia” dla „mistrza”⁹². Przykładowo w 1949 r. na wystawę polskiego przemysłu lekkiego w Moskwie zwieziono aż 120 tys. egzemplarzy (5 wagonów) broszury „Narodnaja Polska”. Polskie władze o jej rozprowadzenie poprosiły Komitet Słowiański i WOKS⁹³.

Jak już wzmiankowano, aktywność WOKS obejmowała także pozostałe kraje satelickie. Przykładowo od 1949 r. organizowano na Węgrzech wystawy malarstwa radzieckiego, które uznawano za „bardzo istotne dla rozwoju węgierskiej sztuki”⁹⁴. Gdy w listopadzie 1949 r. dele-

⁸⁸ Dość bogata dokumentacja z jego działalności, szczególnie w drugiej połowie lat 40., zachowała się w zespolone akt Komitetu Słowiańskiego w Polsce 1945–1954, w Archiwum Akt Nowych w Warszawie.

⁸⁹ RGASPI, f. 17, op. 128, d. 1022, List M. Susłowa, G. Aleksandrowa i J. Andrejewa do A. Żdanowa, 27.01.1947 r.

⁹⁰ Ibidem, Dyrektywy KC WKP(b) dla radzieckiej delegacji na posiedzenie Plenum Komitetu Wszechsłowiańskiego w Warszawie 15 VII 1947 r.

⁹¹ Do krajów satelickich wysłano też w tym kwartale 1023 kompletów nut, z tego aż 943 do Polski, GARE, f. 5283, op. 17, d. 27, List W. Kuzmienko do przewodniczącego zarządu WOKS W. S. Kiemienowa, 15 VI 1948 r.

⁹² Na ogromną nierównoprawność we wzajemnych relacjach zwracały uwagę różnorodne polskie instytucje dopiero w okresie odwilży politycznej. W jednym z raportów polskiego przedstawicielstwa w Moskwie sporządzonej po XX Zjeździe KPZR napisano: „brak systematycznej sprawozdawczości politycznej i kulturalnej ze strony Ambasady był spowodowany do niedawna pewną izolacją Ambasady zarówno od strony czynników radzieckich, jak i społeczeństwa radzieckiego”, AMSZ, zespół: Departament I — Wydział Radziecki MSZ 1948–1961 (dalej cyt. z. 7), w. 14, t. 117, Notatka ambasady PRL w Moskwie, po 26 IV 1956 r.

⁹³ Z powodu bałaganu organizacyjnego wagony z broszurą dotarły do Moskwy w przeddzień zamknięcia wystawy (17 IX), a dodatkowa partia kilka dni później, AMSZ, z. 15, w. 13, t. 125B, Notatka J. Zambrowicza z 27 IX 1949 r.

⁹⁴ Podkreślano, że mieszkańcy Węgier, masowo oglądający wystawę, zapoznali się dzięki temu z „perspektywami przyszłości i jednocześnie otrzymali wzorce do naśladowania”. Oczywiście były to wzorce sztuki

gacja WOKS wizaowała w Warszawie TPPR towarzyszyli jej przedstawiciele „towarzystw przyjaźni” z Czechosłowacji, Bułgarii i NRD⁹⁵. Współpraca kulturalna, czy też ściślej aktywność WOKS, zgodnie z nazwą instytucji, obejmowała faktycznie różne segmenty szeroko rozumianej kultury. Od zagadnień współpracy oświatowej, w zasadzie jednostronnej, gdyż nie było poważniejszej akcji wysyłania radzieckich studentów do Polski, a masowo wysyłano polskich studentów do ZSRR⁹⁶, przez naukową, gdzie istniała już pewna wymiana, chociaż nierównomierna, po rozmaite dziedziny sztuki, od muzyki po architekturę. Przykładowo już pierwszy rok wielkiej „ofensywy” WOKS w Polsce był bardzo bogaty w „muzyczną oprawę”. Zorganizowano wówczas występy w Polsce kilkunastu większych i mniejszych zespołów artystycznych z ZSRR⁹⁷. Skromniej wyglądała wymiana w drugą stronę. Do ZSRR zaproszono w grudniu 1948 r. na cykl koncertów znanego śpiewaka operowego, pochodzącego ze Lwowa, a od 1944 r. czynnego artystycznie w Białymstoku, barytona J. Gardę⁹⁸. W całej tej artystycznej współpracy, której rola propagandowa była z reguły znacznie ważniejsza niż artystyczna, najbardziej charakterystyczne było angażowanie ludzi z najwyższych kręgów władzy, nie tylko wyspecjalizowanych instytucji kulturalnych.

Poza artystami od 1948 r. zaczęła się także nasilać, w znacznej mierze z inicjatywy WOKS, akcja przysyłania do Polski różnych radzieckich gości. Bardzo znacząca grupa pojawiła się w sierpniu 1948 r., podczas zorganizowanej we Wrocławiu propagandowej imprezy zatytułowanej Kongres Intelktualistów w Obronie Pokoju (25–28 VIII 1948 r.). W delegacji był formalnie przedstawiciel WOKS W. Kiemienow, ale przede wszystkim Towarzystwo miało wpływ na skład delegacji. W tym samym letnim okresie zorganizowano w Polsce kilka artystycznych imprez w Polsce z udziałem radzieckich artystów⁹⁹. Już po kongresie, od 21 września do 6 października 1948 r., gościła w Polsce delegacja radzieckich architektów na czele z zastępcą przewodniczącego Komitetu do Spraw Architektury przy Radzie Ministrów ZSRR W. Szkwarnikowa. W grupie tej byli również W. Baburow z Moskwy, W. Oriechow z Ukrainy i M. Osmołowski z Białorusi¹⁰⁰. Podstawowym celem wizyty było nawiązanie kontaktów z polskimi architektami

soerealistycznej, GARF, f. 5283, op. 17, d. 199, List z WOKS do Towarzystwa Przyjaźni Radziecko–Węgierskiej, 29 VI 1953 r.

⁹⁵ AMSZ, z. 7, w. 15, t. 129, Notatka T. Kodronia dla dyr. Sobierajskiego, 23 XI 1949 r.

⁹⁶ Pod wieloma względami ta nierównomierność była nawet zrozumiała w pierwszych latach po wojnie. Jednak już w I połowie lat 50. utrzymywanie jednokierunkowości w kontaktach młodzieży z Polski i ZSRR miało wyraźny podtekst polityczny. To nie w Warszawie czy Krakowie były — zdaniem Kremla — ośrodki, gdzie radziecka inteligencja miała się kształcić. Za to nawet prowincjonalne, niezbyt silne naukowo i dydaktycznie ośrodki w ZSRR uznawano za w pełni odpowiednie dla polskiej młodzieży. Szerzej zob. M. Golon, *Młodzież polska na studiach cywilnych i wojskowych w ZSRR w latach 1945–1950*, w: *Młode pokolenie polskich emigrantów. Jego losy i problemy w XX wieku*, pod red. R. Sudzińskiego, Włocławek 2004, s. 139–177; idem, *Młodzież polska na studiach cywilnych i wojskowych w ZSRR w okresie klasycznego stalinizmu (1950–1956/1957)*, „Polska 1944/45–1989. Studia i Materiały”, t. 7, 2006, s. 61–121.

⁹⁷ Spis artystów zobacz: *Dokumenty i materiały...*, t. IX, s. 406–407.

⁹⁸ Z powodu choroby artysty pobyt ten przedłużono o ponad miesiąc, GARF, f. 5283, op. 22, d. 181, List WOKS do Biespałowa z Komitetu ds. Sztuki przy Radzie Ministrów ZSRR w sprawie przedłużenia pobytu Gardy w ZSRR, 15 I 1949 r.; List przewodniczącego WOKS A. Denisowa i przewodniczącego Komitetu ds. Sztuki przy RM ZSRR P. Lebediewa do sekretarza KC WKP(b) G. Malenkowa, 18 I 1949 r.

⁹⁹ GARF, f. 5283, op. 17, d. 5, Informacja WOKS o wystawie książek radzieckich w Polsce w 1948 r.; Informacja o składzie delegatów na Kongres do Wrocławia.

¹⁰⁰ Ibidem, op. 22, d. 181, Sprawozdanie W. Jakowlewa dla W. Szumiejki z pobytu w Polsce delegacji radzieckich architektów, 11 I 1949 r. (kopia sprawozdania została wysłana do KC WKP(b)).

oraz zapoznanie się z postępami Polaków w odbudowie kraju. Kolejnym celem było przedstawienie polskim kolegom radzieckich, jak podkreślono „gigantycznych postępów w odbudowie zniszczonych obszarów ZSRR”. Podczas 15 dni pobytu goście 8 dni spędzili w Warszawie i po dwa w Krakowie, Wrocławiu i Szczecinie. Wszędzie spotykali się z miejscowymi architektami, w tym zespołem z Biura Odbudowy Warszawy. Odwiedzili też polskich uczonych, m.in. prof. Jana Zachwatowicza z Politechniki Warszawskiej¹⁰¹. Zapoznali się bezpośrednio z konkretnymi obiektami lub projektami, np. trasy W–Z, czy budową drukarni Wydawnictwa „Czytelnik”. Odwiedzili pomnik poległych w getcie. Polskim gospodarzom goście pozostawili w prezencie radziecką literaturę specjalistyczną, w tym przedruki z opracowań zachodnich, zapoznali ich m.in. z osiągnięciami Moskwy w budowie metra. Na oficjalnym wykładzie w Warszawie był obecny prezydent Warszawy Stanisław Tołwiński oraz radziecki ambasador W. Lebediew, a 4 X 1948 r. delegację ugościł Bolesław Bierut. Jednak w sprawozdaniu poza kilkoma stronami „neutralnych” uwag o wymianie doświadczeń znalazło się również coś na kształt politycznego donosu sowieckich architektów. Zamieszczono w nim m.in. stwierdzenie: „że polscy architekci znajdowali się w niewoli i zależności od zachodniej, formalistycznej i konstruktywistycznej architektury”. Ta „skaza” miała dotyczyć większości polskich architektów, a konkretniejszy podział polegał na wyróżnieniu zwolenników francuskiego konstruktywizmu oraz niemieckiego racjonalizmu i funkcjonalizmu. W sprawozdaniu odnotowano, że podczas rozmów z polskimi architektami ich radzieccy koledzy podejmowali starania, aby przekonać Polaków do „uwolnienia się od tej szkodliwej zależności”. Pojawiły się też dalsze zarzuty o „narodowym nihilizmie i kosmopolityzmie” podlegającej zachodnim wpływom polskiej architektury. Radzieccy koledzy sugerowali polskim rozmówcom wykorzystywanie polskich historycznych wzorców architektonicznych, które w krytyczny sposób, ale mogły być wykorzystywane, „przysługując narodowego kolorytu współczesnej architekturze”. Radzieccy obserwatorzy uzalali się też nad słabym wyposażeniem technicznym placów budowy w Polsce oraz nad problemami materiałowymi poszczególnych inwestycji, np. drewna czy metalu, chwając przy okazji pomysłowość polskich konstruktorów, którzy zastępowali np. brakujące materiały belkami z betonu. Wycieczka w Krakowie ograniczyła się przede wszystkim do zwiedzania zabytków, a pewną ciekawostką było spotkanie delegacji radzieckich historyków goszczących właśnie w tym mieście. We Wrocławiu architekci odwiedzili Wystawę Ziem Odzyskanych, a w Szczecinie port. Ostatnim elementem wizyty było otwarcie w Warszawie fotograficznej wystawy osiągnięć architektury radzieckiej, którą przywieźli ze sobą. Jak zaznaczono: „tow. Lebediew ma ją do stycznia zwrócić do Moskwy”. W podsumowaniu całej wizyty uznano, że: „więcej już jest, ale trzeba ją umacniać poprzez sekcję architektoniczną WOKS”. Podkreślano też, że niezbędne było zaproszenie do ZSRR polskich architektów, aby zapoznali się z odbudową zniszczonych miast i wsi w ZSRR, oraz aby: „poznali twórczy kierunek i celowość radzieckiej architektury narodowej w formie i socjalistycznej w treści”¹⁰². Pomysł WOKS został zrealizowany i współpraca radziecko–polska w dziedzinie architektury nabrała „rumieńców”, z takimi np. efektami, jak kopia moskiewskich „pałaców”, postawiona w centrum Warszawy, czyli Pałac Kultury i Nauki.

Jeden z czołowych architektów warszawskich Józef Sigalin w styczniu 1949 r. odbył przy okazji wyjazdu do ZSRR wraz z polską delegacją handlową, kilkudniową „wycieczkę architektoniczną” po Moskwie i Leningradzie. Inicjatorem tej wycieczki była polska ambasada, a orga-

¹⁰¹ J. Zachwatowicz był także Generalnym Konserwatorem Zabytków w latach 1945–1957.

¹⁰² GARF, f. 5283, op. 22, d. 181, Sprawozdanie W. Jakowlewa dla W. Szumiejki z pobytu w Polsce delegacji radzieckich architektów, 11 I 1949 r. (kopia sprawozdania została wysłana do KC WKP(b)).

nizatorem WOKS, który m.in. załatwiał formalności z radzieckimi władzami bezpieczeństwa. W piśmie Jakowlewa podkreślano, że polski architekt był „przyjacielem naszego kraju i członkiem PZPR” oraz, że w 1948 r. w Polsce dobrze przyjęto radzieckich architektów¹⁰³. Sigalina, który był m.in. współautorem Trasy W–Z wybudowanej w l. 1947–1949 i jednym ze współorganizatorów BOS, wkrótce czekała jeszcze większa kariera. W latach 1951–56 był pierwszym naczelnym architektem Warszawy i na tej posadzie w latach 1951–1953 był współtwórcą pierwszego planu generalnego Warszawy oraz placów i zespołów mieszkaniowych, w tym m.in. Marszałkowskiej Dzielnicy Mieszkaniowej (w latach 1950–1952).

Otwarta, podczas wizyty architektów radziecka wystawa w Warszawie była jedną z wielu, które WOKS organizował w Polsce. Organizacja różnorodnych wystaw dotyczących ZSRR była od samego początku aktywności organizacji wobec Polski stałym elementem w jej pracach. W drugiej połowie lat 40. dominowały różnej jakości wystawy artystyczne, często nasycone treściami politycznymi, ale stopniowo co raz większą rolę odgrywały wystawy o czysto politycznej wymowie. Przykładowo w czasie „miesiąca pogłębiania przyjaźni polsko–radzieckiej” w 1951 r. WOKS dostarczył dla TPPR wystawę „Wykonanie planu 5–letniego ZSRR”. Według oficjalnych danych miało ją obejrzeć 200 tys. widzów¹⁰⁴.

Aktywność WOKS wobec Polski obejmowała też pewne aspekty współpracy gospodarczej, a ściślej organizowanie dla środowisk kulturalnych, związkowych czy politycznych wycieczek po ZSRR, w których przedstawiano gościom radzieckie obiekty przemysłowe czy rolne, poza „obowiązkowymi” muzeami i teatrami. Wśród różnorodnych działań WOKS było bowiem nie tylko wysyłanie delegacji do Polski, ale także goszczenie ich w ZSRR. Przykładem takiej akcji WOKS w pierwszej połowie listopada 1948 r. było zorganizowanie pobytu w Moskwie dla delegacji firmowanej przez polskie związki zawodowe, która przybyła przy okazji 31. rocznicy rewolucji¹⁰⁵. Poza udziałem w uroczystościach, na których część osób miała problemy z funkcjonariuszami MGB, gdyż pomyłono ich dane na oficjalnej liście gości, delegacja miała program wycieczkowo–propagandowy: koncert w Teatrze Wielkim, mauzoleum Lenina, Galeria Tretiakowska, metro, fabryka samochodów, muzeum Lenina oraz sale darów dla Stalina w Muzeum Rewolucji i jeden z kolchozów pod Moskwą. Podczas pobytu było także przyjęcie dla delegacji zorganizowane przez A. Denisowa, na którym byli także dyplomaci z krajów socjalistycznych oraz moskiewscy artyści. Inne przyjęcie zorganizował też kierujący MSZ ZSRR W. Mołotow, ale zaproszono na nie tylko czterech członków delegacji¹⁰⁶. Wspomniany wcześniej „kolchozowy” punkt programu stał się powodem poważnych problemów, traktowanych wówczas jako „polityczne”. Bowiem chociaż wybrany kolchoz miał być zadbany specjalnie dla pokazywania zagranicznym wycieczkom, to okazało się, że nie było w nim elektryczności, a jakość obiektów

¹⁰³ Ibidem, W. Jakowlew do gen. A. Leontiewa z Głównego Zarządu Milicji, 13 I 1949 r.

¹⁰⁴ Wśród propagandowych proradzieckich imprez jesienią 1951 r. była także wizyta w różnych ośrodkach kraju, delegacji WOKS na czele z prof. Eugeniuszem Czudakowem z Akademii Nauk ZSRR. W składzie delegacji, poza uczonymi, był także inżynier hutnik I. Korobow i górnik W. Kuczer, *Relacja Sekretariatu ZG TPPR z Miesiąca Pogłębiania Przyjaźni...*, 14–15 X 1951 r. w: *Dokumenty i materiały...*, t. IX, s. 150–152.

¹⁰⁵ Na jej czele stał H. Chelchowski, wówczas kandydat na członka BP KC PPR, a w jej składzie byli S. Matuszewski, członek BP KC PPR, W. Reczek — sekretarz CKW PPS, literaci: K. Brandys, E. Szelburg–Zarembina i K. I. Gałczyński, J. Domański działacz PSL, A. Grodzicki z SD i kilka innych osób, m.in. M. Wattle z Wydziału Zagranicznego KC PPR, GARF, f. 5283, op. 22, d. 181, Sprawozdanie z pobytu polskiej delegacji w Moskwie 6–13 XI 1948 r.

¹⁰⁶ Zdziwienie uczestników polskiej delegacji wzbudziło niezaproszenie jednego z liderów PPS W. Reczka, co skrętnie odnotowali opiekunowie delegacji z ramienia WOKS, którzy zresztą musieli tłumaczyć, że nie od nich zależał skład zaproszonych, ale od aparatu MSZ ZSRR.

gospodarczych również okazała się bardzo niska. Uczestnicy wycieczki nie potrafili ukryć rozczarowania, zwiedzając prymitywnie wyposażony i źle zorganizowany kołchoz. Jeszcze większe zdziwienie gości wzbudziły informacje przewodniczącego kołchozu, który chwalił się doskonałymi wynikami finansowymi. Kilku polskich gości spytało więc dlaczego, posiadając tak duże środki, nie unowocześniono obiektu. Również same wskaźniki gospodarcze, np. produkcja mleka wywołała zdziwienie, gdyż była bardzo niska. Proszono też przewodniczącego o statut kołchozu ale okazało się, że takiego dokumentu nie posiadał. Problemem okazał się zresztą sam dojazd do kołchozu, bo dwa kilometry, po zjeździe z głównej szosy, jechano w głębokim błocie, gdyż nie było porządnej drogi. Pewien problem wystąpił także podczas zwiedzania zakładów samochodowych im. Stalina, gdzie gościom pokazano jeden z najstarszych wydziałów, na którym trudno było się pochwalić osiągnięciami radzieckiego przemysłu. Błąd szybko naprawiono i zaprowadzono delegację do nowoczesnych części fabryki¹⁰⁷. Także jesienią 1948 r. w Moskwie gościła grupa kilkunastu polskich lekarzy oraz reżyser teatralny Leon Sziller. Nasiłowały się również kontakty naukowe, m.in. poprzez pozyskiwanie radzieckiej literatury naukowej, od matematyki po filozofię¹⁰⁸. Oczywiście niezależnie od tej kulturalno-propagandowej wymiany miały miejsce — tym razem jednak bez udziału WOKS — także ściśle kontakty polityczne na tzw. szczeblu partyjno-rządowym¹⁰⁹. Zapraszając do ZSRR różnych gości WOKS zgodnie z powszechnym w ZSRR „obyczajem” już na wstępie sprawdzał gości. Przykładowo. Gdy wiosną 1949 r. przybyła do Moskwy kilkunastoosobowa grupa polskich publicystów i pisarzy, W. Jakowlew zażądał od I. Kuzniecowa szybkiego przesłania ich charakterystyk, chociaż w grupie tej byli też ludzie gwarantujący pełną lojalność, jak np. ówczesny redaktor „Chłopskiej Drogi”, a w czasie wojny współpracownik radzieckiego wywiadu C. Skonieczny¹¹⁰. Dodajmy, że po zakończeniu wycieczki, a podobnie było w wypadku goszczenia innych grup, WOKS oczekiwał sprawozdań, jakie były efekty pobytu w ZSRR. Przykładowo prosił o kopie artykułów, jakie napisali uczestnicy wycieczek do ZSRR i inne materiały tego typu. Kontrola tego typu obejmowała także wysyłane przez WOKS do Polski materiały propagandowe, a szczególnie gotowe artykuły. Po kilku tygodniach lub miesiącach WOKS prosił o podanie, jak zostały wykorzystane i o informacje z jakich przyczyn niektórych tekstów nie upowszechniono¹¹¹.

Niewątpliwie okresem największej aktywności czysto propagandowej w pracy WOKS na „kierunku polskim” były lata 1948–1953. W okresie odwilży politycznej w ZSRR po śmierci Stalina, która szybko zaczęła mieć także znaczenie i dla państw satelickich, nastąpiły pewne zmiany w działalności towarzystwa. Pod koniec 1954 r. podczas spotkania delegacji TPPR i KWKZ z przewodniczącym WOKS A. Denisowem w Moskwie, sam szef radzieckiej organizacji zwrócił uwagę na różne mankamenty we wcześniejszym funkcjonowaniu polsko-radzieckiej współpracy. Skrytykował szczególnie fakt, że w programach pobytu polskich gości w ZSRR do-

¹⁰⁷ GARF, f. 5283, op. 22, d. 181, Sprawozdanie z pobytu polskiej delegacji w Moskwie 6–13 XI 1948 r.

¹⁰⁸ Ibidem, Sprawozdania WOKS z 1948 r. i 1949 r.

¹⁰⁹ Przegląd tych kontaktów w latach 1945–1956 zob. m.in. A. Skrzypek, *Mechanizmy uzależnienia. Stosunki polsko-radzieckie 1944–1957*, Pułtusk 2002, a także t. VIII–XI *Dokumentów i materiałów...* Zob. też szczegółową analizę wyjazdów samego Bieruta do Moskwy, A. Skrzypek, *Peregrynacje Bolesława Bieruta do Moskwy (po 22 lipca 1944 r.)*, w: *Nad Bałtykiem...*, s. 759–774.

¹¹⁰ W grupie tej był też jeden z aktywistów propagandowych, zaangażowany m.in. w fałszowanie prawdy o zbrodni katyńskiej B. Wójcicki. Inni uczestnicy to m.in.: S. Arski, L. Rudnicki, M. Jastrun, T. Kubacki i W. Woroszyński, GARF, f. 5283, op. 22, d. 182, List W. Jakowlewa do I. Kuzniecowa, 30 IV 1949 r.

¹¹¹ Ibidem, op. 17, d. 247, Listy W. Kuzmienki do I. Kuzniecowa, 31 V i 11 VI 1949 r.

minowało „zwiedzanie i wygłaszanie okolicznościowych przemówień, toastów itp.” Za niekorzystne uznał, że polscy goście głównie wychwalali ZSRR, a za mało mówili na temat budownictwa socjalistycznego w Polsce. Najistotniejsze w mowie Denisowa było jednak stwierdzenie: „niesłuszne jest takie podejście do zagadnień współpracy i wymiany kulturalnej między Krajami Demokracji Ludowej a ZSRR kiedy dane kraje występują stale i wyłącznie w roli uczniów”. Denisow dodał też kilka ciepłych uwag pochwalnych pod adresem Polski, w tym jej wielowiekowych tradycji kulturalnych¹¹². Powyższe wydarzenie należy jednak postrzegać nie tylko jako przejaw pozytywnych zmian w ZSRR, ale również jako wypełnienie w znacznej mierze propagandowych zadań przez WOKS i inne radzieckie instytucje aktywne w Polsce od 1944 r. Po dekadzie usilnej propagandowej pracy, komunistyczna Polska w znacznej mierze była już „samowystarczalna” w dziedzinie komunistycznej i proradzieckiej propagandy. Oczywiście nie oznaczało to, że Moskwa zrezygnowała z ofensywnej działalności propagandowo-kulturalnej. Pod pewnymi względami bywała ona nawet wzmagana. Zmiana była jednak w kierunku tej aktywności i miejscu Polski w tej akcji. Dobrze ilustrowało tę zmianę wypowiedź A. Denisowa na dyplomatycznym przyjęciu w Moskwie 18 VI 1956 r. Była ona skierowana do ambasadora PRL W. Lewikowskiego oraz ambasadorów Chin, NRD i Albanii. Przewodniczący WOKS rozważał, czy nie należałoby zorganizować dyskretnego spotkania przedstawicieli komitetów współpracy kulturalnej z różnych krajów „demokracji ludowej” i ZSRR aby: „szczerze i otwarcie omówić sprawy związane z kulturalną ofensywą na zagranicę, zwłaszcza do krajów kapitalistycznych. Nakreślić kierunki usterzenia, ustawić koordynację wysiłków, metod i form propagandy”. Denisow zakończył stwierdzeniem, że inicjatywę takiego spotkania winien wziąć na siebie inny kraj, gdyż „WOKS-owi byłoby niewygodnie z różnych względów wystąpić z taką inicjatywą”¹¹³. ZSRR ani w epoce Chruszczowa, ani jego następców faktycznie nie zaniechał dalszej propagandowo-kulturalnej ofensywy, do czego wykorzystywano m.in. WOKS, a od 1958 r. utworzoną na jego bazie kolejną radziecką organizację ds. współpracy kulturalnej¹¹⁴.

Niewątpliwie do największych osiągnięć WOKS dla radzieckiej propagandy należało znaczące wsparcie dla zbudowania w Polsce bardzo silnej struktury TPPR, chociaż oczywiście najwięcej zrobiła rządząca nad Wisłą PZPR. Rola WOKS, szczególnie w okresie pierwszych lat działalności TPPR była jednak bardzo znacząca. Moskwa bowiem najsprawniej organizowała dostawę konkretnych materiałów propagandowych i innych oraz najlepiej mogła zadbać o rea-

¹¹² AMSZ, z. 7, w. 15, t. 129, Notatka II sekretarza Ambasady PRL w Moskwie M. Hellmana, po 2 XI 1954 r.

¹¹³ Ibidem, w. 14, t. 120, Notatka informacyjna W. Lewikowskiego, 18 VI 1956 r.

¹¹⁴ W 1958 r. r. WOKS przekształcono w Związek Radzieckich Towarzystw Przyjaźni i Łączności Kulturalnej z Zagranicą, istniejący do 1992 r., który ze względu na rosnącą pozycję międzynarodową ZSRR apogeum swojego znaczenia miał w połowie lat 70., gdy m.in. współpracował z 7,5 tys. organizacji i stowarzyszeń. W 2003 r. władze Federacji Rosyjskiej wyraźnie nawiązały do tradycji WOKS i pod tą właśnie nazwą utworzyły nową organizację. Inicjatorem była Komisja Zagraniczna Rady Federacji, a założycielami tego nowego WOKS zostało Towarzystwo Solidarności i Współpracy z Narodami Azji i Afryki, największe muzea, biblioteki i teatry przy pełnym wsparciu Ministerstwa Spraw Zagranicznych Federacji Rosyjskiej. Warto wspomnieć, że do tradycji dawnego WOKS silnie nawiązuje jedna z agend MSZ FR — Rosyjskie Centrum Współpracy Naukowej i Kulturalnej, utrzymująca przedstawicielstwa w 63 krajach, która w 2005 r. zorganizowała nawet obchody 80-lecia WOKS, В. Цыганков, *Культура на дипломатической службе. Маргелов и Швыдкой займутся народной дипломатией* „Независимая Газета”, 20 X 2003 r. (wydruk z wydania elektronicznego); *ВОКС-ССОД-Росзарубежцентр. Российский центр международного научного и культурного сотрудничества при МИД России* (materiał ze stron www.globalrus.ru/news/)

lizację propagandowych celów, jakie stawiano przed towarzystwem. Te propagandowe cele, a przede wszystkim za wszelką cenę zachwalanie ZSRR, osłabiły propagowanie „zwykłej” kultury rosyjskiej¹¹⁵. Wkład WOKS w rozwój TPPR już w marcu 1949 r. W. Jakowlew określał następująco: podarowanie 8,5 tys. radzieckich książek i 1000 roczników gazet, stałe przysyłanie 12 tytułów radzieckich gazet oraz ponad stu różnych czasopism. Przygotowanie dla TPPR pięciu dużych wystaw, w tym „30 lat ZSRR”, „Architektura ZSRR”, „Książka radziecka”. Przysłanie 120 artykułów dla organu TPPR „Przyjaźń”¹¹⁶. Podarowano też 1055 nut i 342 płyty. Także i WOKS otrzymywał z Polski różne czasopisma¹¹⁷. Towarzystwo poprzez swojego pełnomocnika pomagało też TPPR przyjmować w Polsce radzieckich artystów i lektorów. Do końca 1949 r. WOKS planował zasilić towarzystwo jeszcze 6 tysiącami książek i kontynuować przysyłanie ponad stu radzieckich czasopism. Przygotowywano też wysłanie 40 kompletów stenogramów wykładów o ZSRR dla wykorzystania w akcji odczytowej TPPR¹¹⁸. Wspominając o radzieckich książkach dostarczanych na rynek polskich, należy dodać, że TPPR zajmowało się tylko częścią całej produkcji. Przykładowo w IV kwartale 1948 r. wysłano do Polski 175,8 tys. radzieckich książek, a w I kwartale 1949 r. aż 510,5 tys. Dla TPPR przekazywano od 200 do 2000 egzemplarzy każdego eksportowanego tytułu¹¹⁹.

Towarzystwo Przyjaźni Polsko–Radzieckiej stało się w okresie stalinowskim najliczniejszym stowarzyszeniem w Polsce, zrzeszając, według oficjalnych oświadczeń swoich władz, ponad 7 milionów członków w końcu 1953 r.¹²⁰ WOKS mocno zresztą podkreślał swój wkład w rozwój TPPR¹²¹. Poza działającym już od końca 1944 r. TPPR, poza innymi propagandowymi instytucjami, w tym rosnącym pionem propagandowym w samym aparacie partyjnym, poza przeobrażeniami różnorodnych instytucji, od szkół wyższych czy średnich po zakłady przemysłowe, które, poza innymi działaniami, zajęły się także propagandą, powstawały także nowe instytucje o dużym znaczeniu propagandowym. W styczniu 1952 r. rozpoczęła działalność w War-

¹¹⁵ Po latach z pewną przesadą oceniano, że dla propagandowych potrzeb zaniedbano nawet promocję języka rosyjskiego, czego raczej nie było, przynajmniej w bezpośrednich pracach WOKS i innych radzieckich instytucji, В. Сироткин, *Русофония...*, s. 1.

¹¹⁶ Treść tego ówczesnego tygodnika A. Kuzniecowa konsultował m.in. z W. Jakowlewem, GARF, f. 5283, op. 22, d. 182, List A. Kuzniecowa do W. Jakowlewa, 22 I 1949 r.

¹¹⁷ Przedstawiciel WOKS w Warszawie, a także referenci już w Moskwie dokonywali m.in. analizy tematów „radzieckich” w polskich czasopismach. W grudniu 1948 r. WOKS wnioskował o prenumeratę 6 dzienników i 31 innych czasopism, GARF, f. 5283, op. 17, d. 249, Spis polskiej prasy zamówionej przez WOKS, XII 1948 r.

¹¹⁸ GARF, f. 5283, op. 22, d. 181, Informacja W. Jakowlewa o pracy WOKS na rzecz rozwijania polsko–radzieckich stosunków kulturalnych, marzec 1949 r.

¹¹⁹ GARF, f. 5283, op. 22, d. 181, List J. Kaganowicza z Wydawnictwa „Międzynarodnaja Kniga” do A. Denisowa, 16 IV 1949 r.

¹²⁰ W lipcu 1953 r., gdy realizowano „miesiąc umasowienia szeregów TPPR na wsi”, w woj. stalinogrodzkiem (katowickim) oficjalnie ogłoszono wręczenie milionowej legitymacji TPPR tylko w tym województwie. W całym kraju organizacja miała liczyć wg stanu na 1 X 1953 r. 6 mln członków (w czasie IV Zjazdu TPPR w grudniu 1952 r. — 4,5 mln członków). Szeregi TPPR rosły jeszcze przez kilkanaście miesięcy. W okresie „miesiąca pogłębiania przyjaźni”, w październiku i pierwszej dekadzie listopada 1953 r., miało przybyć 1,2 mln nowych członków TPPR, w 1954 r. szeregi TPPR miały wzrosnąć w „miesiącu” o kolejne 250 tys. członków. We wrześniu 1955 r. podczas „miesiąca” znowu odnotowano kilkuset tysięczny wzrost (np. w woj. łódzkim 117 tys., a w szczecińskim 8 tys.), ale narzekano też na trudności z dalszym werbunkiem, *Dokumenty i materiały...*, t. X, s. 253–254, 274–275, 285, 352, 495.

¹²¹ Zobacz np. wyciąg ze *Sprawozdania WOKS o współpracy z TPPR w 1949 r., grudzień 1949*, w: *Dokumenty i materiały...*, t. IX, s. 540–546.

szawie Instytut Polsko–Radziecki, który wśród głównych zadań miał upowszechnianie znajomości języka rosyjskiego oraz wzmocnienie kontaktów naukowych¹²². Instytut przetrwał przełom październikowy, koncentrując się mocniej na działalności naukowej, kształceniu lektorów języka rosyjskiego i wspieraniu turystyki¹²³. Z całą pewnością WOKS znacząco wspomógł popularyzację języka rosyjskiego w Polsce, a zupełnie marginalne znaczenie miały inne języki ZSRR, z których nieco poważniejsze znaczenie przywiązywano tylko do ukraińskiego. Oddać należy jednak towarzystwu niewątpliwe przybliżenie osiągnięć kultury rosyjskiej i radzieckiej polskim odbiorcom, a w skromniejszym stopniu także propagowanie kultury polskiej w ZSRR. Oczywiście cała ta kulturalna wymiana była bardzo surowo cenzurowana i w znacznej części miała służyć także, a czasem przede wszystkim celom partyjnym, często zupełnie odmiennym od „normalnych” zadań kultury i międzynarodowej wymiany kulturalnej. Najważniejszą rolę spełnioną przez WOKS było wzmocnienie komunistycznej propagandy w Polsce w okresie stalinowskim. Nadanie jej silniejszego, proradzieckiego „kolorytu”, czy wręcz przeniesienie na polski grunt wypracowywanych już przez kilkadziesiąt lat metod pracy propagandowej. Oczywiście WOKS był tylko jednym z trybów wielkiej propagandowej „maszyny”, jaką generalnie była także sama PZPR, TPPR i szereg innych organizacji i instytucji.

Between Stalinist Propaganda and the Dissemination of Culture. The Activity of the All–Union Society for Cultural Contacts with Abroad (VOKS) and Poland in 1945–1956

Polish–Soviet relations during the Stalinist period were realised by a number of assorted „channels”, organisations and institutions. In the domain of culture or, more precisely, of propaganda and culture, an essential rank was attributed to the All–Union Society for Cultural Contacts with Abroad (VOKS). The Society dated back to 1925, and was formally a special organisation composed of the representatives of sciences and the arts, who were to acquaint Soviet society with the cultural accomplishments of other nations and to propagate Soviet culture abroad. Already in 1945 the Society embarked upon the establishment of cooperation with Poland. Its main partner was the Society for Polish–Soviet Friendship (TPPR), created in 1944. VOKS also co–worked with a number of other institutions and organisations, including the Committee for Cultural Cooperation with Abroad, established in 1950. The „Polish activity” of VOKS grew particularly intense in 1948–1953, when it stressed propaganda work, i. e. the propagation of communist ideology and an idealised, false image of the USSR. Cultural exchange was secondary, although it was not ignored since it reinforced various propaganda campaigns. The decline of VOKS initiatives after 1953 was not only the result of political transformations in the Soviet Union after Stalin’s death, but also of the emergence of a strong communist propaganda apparatus

¹²² Pierwszym szefem Instytutu został prof. Z. Młynarski (1903–1963), przed wojną był w KPP, po wojnie m.in. dziekanem Studium Dziennikarskiego UW i pierwszym prezesem propagandowej instytucji — Towarzystwa Wiedzy Powszechnej, utworzonego w 1950 r. na bazie dawnego socjalistycznego Towarzystwa Uniwersytetu Robotniczego i Towarzystwa Uniwersytetów Ludowych, *List Z. Młynarskiego do WOKS, 15 II 1952 r.*, w: *Dokumenty i materiały...*, t. X, s. 181; zob. też *Dokumenty i materiały...*, t. IX, s. 379–380, 617.

¹²³ Kolejnym dyrektorem IPR był Aleksander Szaniawski, szerzej zob. *Dokumenty i materiały...*, t. XI, s. 133, 335, 437–446, 563–564, 620–627.

in Poland. In 1940–1948 the Chairman of the Board of VOKS was V. Kiemienow, and in 1948–1956 — A. Denisov. During the first post-war period the deputy chairman of VOKS was A. Karaganov. At the end of the 1940s this post was held by E. Mitskievich and V. Jakovlev, especially well acquainted with Polish issues since he had spent four years in Warsaw as councilor at the Soviet Embassy. Greatest importance as regards all questions dealing with Poland was attached to the Department of Slavonic and Balkan Countries, whose head from 1946 was I. Chastukhin, and from 1948 — V. Kuzmienko. An essential role was also performed by specialised departments, e.g. those concerned with publishing or exhibitions as well as various VOKS sections dealing with particular fields of science and the arts. A prominent part in the work conducted by VOKS in Poland was played by the Soviet diplomatic-consular network. In 1946–1949 the VOKS plenipotentiary was I. Kuznietsov, third secretary at the Warsaw Embassy, and subsequently J. Lubimov. At the time of its activity in Poland, the Society made a great contribution to the intensification of communist propaganda as well as rendering TPPR one of the largest and most enterprising Stalinist organisations in postwar Poland; at the end of this period TPPR had about 7 mln members, and conducted an extremely expansive propaganda campaign encompassing the whole country.